कालाप्रसाद
کالا پرساد

"काव्येषु नाटकं रम्यं नाटकेषु शकुन्तला
तत्रापि च चतुर्थोऽङ्कस्तत्र श्लोकचतुष्टयम्"

अथाभिज्ञानशकुन्तलस्य चतुर्थोऽङ्कः ।

SAKUNTALA ACT IV

WITH THE SANSKRIT COMMENTARY OF VIDYASAGAR

AND

Hindi and English Translation with
GRAMMATICAL AND OTHER GENERAL NOTES

BY

BALMUKUNDA, B. A.

ALLAHABAD:
Ram Dayal Agarwala
1914

CONTENTS.

SAKUNTLA ACT IV.
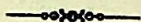
DRAMATIS PERSONÆ.

PRIYAMVADA and ANASUYA—Female attendants, companions of Sakuntala

DUSHYANTA—King of India, Sakuntala's husband.

SARANGRAVA—A Brahmin belonging to the hermitage.

SAKUNTALA—Daughter of the sage *Vishwamitra* and the nymph *Menaka*, foster-child of the of the hermit Kanwa,

GAUTAMI —A holy matron, Superior of the female inhabitants of the hermitage.

KASYAPA or KANWA—The great rishi, chief of the hermits and foster-father of Sakuntala.

NARADA and GAUTAM—Two young hermits.

INTRODUCTION.

——o——
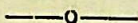
Of all the Indian dramatists and poets, the most celebrated is Kalidasa, the writer of the present play To Kalidasa, as to Bhavabhuti, the well known author of the *Uttara Rama Charita*, only three plays are attributed; and of them the *Abhijnana Sakuntala* has acquired the greatest celebrity.

Indeed the popularity of this play with us exceeds that of any other dramatic, and probably of any other poetical, work. But it is not in India alone that the *Abhijnana Sakuntala* is known and admired. Its excellence is now recognized, says Monier Williams, in every literary circle throughout the continent of Europe, and its beauties, if not yet universally known and appreciated, are at least acknowledged by many learned men in every country of the civilized world.

We may here quote with reference to the play the four well-known lines of Goethe:

"Wouldst thou, the young year's blossoms and the fruits of its decline,
And all by which the soul is charmed, enraptured, feasted, fed ?

Wouldst thou the earth and heaven itself in one sole name combine?
I name thee, O Sakuntala! and all at once is said."

Alexander von Humboldt while treating of Indian poetry observes: "Kalidasa, the celebrated author of the *Sakuntala* is a masterly describer of the influence which nature exercises upon the minds of lovers. This great poet flourished at the splendid court of Vikramaditya and was therefore contemporary with Virgil and Horace. Tenderness in the expression of feeling and richness of creative fancy have assigned to him his lofty place among the poets of all nations."

As the *Sakuntala* is the best of all the Sanskrit plays, so the Act IV is the best of all the acts in the *Sakuntala*. The Act IV, that is now prescribed for the Intermediate Examination in Arts of the Allahabad University, is published here with translations and notes for the benefit of the candidates.

———

THE PLOT OF THE PLAY.

The plot of the play has been adopted with some modifications from a story narrated, in the Adi Parva of the *Mahabharata*. King Dushyanta (for his genealogy see Notes) once went on a deer-shooting. Wandering over the jungle he reached the Asrama of the great sage Kanwa on the banks of the River Máliní. Kanwa then had gone to the Soma-Tîrtha and so Dushyanta was received by Sakuntalá (for her genealogy see below), the foster-daughter of the great sage. Dushyanta being charmed with the beauty of the hermit girl enquired into her parentage as Kanwa was a wellknown celibate and thus could not have begot a daughter. On learning that Sakuntalá was begotten on the heavenly nymph Menaká by the great sage Viswámitra, the king married her there and then in the absence of the sage after the Gándharva mode (see Notes) of marriage. The sage on his return was pleased to learn that his foster-daughter was of her own accord wedded to a husband worthy of her and sent her to her husband, the king Dushyanta. But Sakuntalá had been cursed by the great sage Durvásas for not receiving due respects at her hands that her husband could not recognize her even though made to remember, unless some ornament of remembrance were shown to him. (The *Mahabharata* account differs here.) Sakuntalá on being presented to the king was not recognized by him, for

he had quite forgotten all about her, and although at the time of the wedding he had presented her a ring on which his own name was engraved as a token of remembrance yet she could not produce it as it had been lost by her while bathing in a lake. However, at the request of the king's priest, Sakuntalâ was allowed to stay with the priest till the birth of her child. If the child in her womb turned out to be a son bearing marks on his palms worthy of a sovereign, Sakuntalà was to be accepted as a queen or, otherwise, to be sent back to her foster-father. But Sakuntalá on leaving the king's presence was miraculously carried away into the skies by a nymph. Later on a fisherman was brought to the king's court on a supposed charge of having stolen the king's ring. But on the king's finding out that it was the very ring he had given to Sakuntalá, the curse of Durvásas lost its effect, and he at once recollected his union with Sakuntalà and repented his cruel behaviour towards her. The king released the accused giving him a present, but was stricken with remorse for his conduct. Sakuntala, on the other hand, was brought to the hermitage of Kasyapa, the great sage and son of Marîchi. There she gave birth to Bharata, after whom India is known as Bhâratavarsha.

Dushyanta's deep remorse continued. Meanwhile he was invited by Indra to fight against some demons. Dushyanta after reducing his foes happened to pass

through the hermitage of Kasyapa and there he got down of his (Vimâna) aeroplane to pay his homage to the great Rishi. There he met a brave youngster torturing a lion, whom, to his great astonishment and pleasure, he found later on to be his own son begotten on Sakuntalá. After meeting Sakuntalâ in the hermitage and paying his homage to the great sage Kasyapa, the king with his royal consort and young prince returned to his capital.

The fourth Act opens with a prelude in which two female friends of Sakuntalà talk of her anxiety to meet Dushyanta, her husband, and his carelessness to fulfil the promise, and ends with the sending away of Sakuntalâ by Kanwa to her husband.

——o——

THE STORY OF SAKUNTALA'S BIRTH.

In the *Mahabharata*, Adi Parva, Ch. LXXII, we have the following account of Sakuntalá related by herself to her wooer Dushyanta as she had heard it from her foster-father, the great sage Kanwa: "Once, Viswâmitra having been engaged in the most austere of penances, alarmed Indra, the chief of gods, who thought that Viswàmitra would by his penances deprive him of his heavenly seat. Indra, in consequence of his fear, summoned Menakà, the first of Apsaràs (heavenly nymphs) and told her that he was in great danger of Viswâmitra and that she should frustrate his efforts by meeting and tempting him,

that is, by winning him away from his penances by her charms of beauty, art, youth and speech. Menakà expressed her inability to tempt the great sage who had done wonderful deed both on the earth and heaven, but suggested that if she were helped by the Maruts in that attempt by their filling the atmosphere where the sage lived with tempting fragrance and depriving her of her clothes in the presence of the great sage, she might succeed. Indra ordered the Maruts to do accordingly and Menaka acting according to her plan succeeded in having won over the heart of Viswámitra. The Rishi on seeing the perfect beauty of the first of nymphs in her natural state became quite enamoured of her and sought her society. The result of this intercourse was our heroine, whom Menaka deserted on the bank of the river Mâlinî. There she was taken up by the great sage Kanwa who became her foster-father and brought her up.

THE HINDU DRAMA.

The Hindu Drama is said to have been invented by the sage Bharata, though some hold that it was taken from the Vedas by Brahma who communicated it to Bharata. The earliest work that we possess on the subject is by this sage. It is known under the name of Nâtyasàstra in which the art has been reduced to a system. The later treatises on the subject are (1) *Dasarupaka*, (2) *Saraswati Kanthabharana*,

(3) *the Sahitya Darpana*, (4) *Sangat Ratnakara*, *etc.*

The *Sahitya-Darpana* divides Sanscrit plays into two great classes, the *Rupaka* or principal dramas and the *Unarupaka* or minor dramas. At the head of the ten species of Rupaka stands the Nâtaka of which the *Sakuntala* is an example. The Nataka is the play *par excellence* and comprises all the elements of dramatic composition. It should consist of from five to ten acts ; it should have a wellk nown story. The story should be such as is partly based upon tradition and is partly a creation of the poet's mind. It should represent only worthy or exalted personages and the hero must be either a hero or a demigod. The emotion depicted should be only one—chiefly Erotic or Heroic. The plot should be simple, the incidents consistent, and the business should spring directly from the story.

One important point on which the Hindu Drama differs from the dramas of almost all other countries is the total absence of the Tragedy proper.

The *Sakuntala* and the *Uttara Rama Charita* are *par excellence* the best Hindu Dramas. In the *Sakuntala*, the Act IV is regarded as the best and in it the Slokas on Kanwa's grief at the departure of Sakuntalà (Sloka 6), his address to the forest trees (Sloka 9), his message to Dushyanta (Sloka 17) and his advice to Sakuntalà as an ideal housewife (Sloka 18), are pre-eminently the best.

———

अथमहाकविकालिदास विरचिताभिज्ञान शकुन्तलस्य

चतुर्थाङ्कादौविष्कम्भकः ॥

[ततः प्रविशतः कुसुमावचयमभिनयन्त्यौ सख्यौ ।]

अनसूया । पिअंवदे (१) जइवि गन्धव्वेण विहिणा (२) णिव्वुत्तकल्लाणा सउन्तला अणुरूवभत्तुगामिणी संवुत्त त्ति णिव्वुअं मे हिअअं तहवि एत्तिअं चिन्तणीअं (क) ।

प्रियंवदा । कहंविअ (ख) ।

(क) प्रियंवदे यद्यपि गान्धर्वेण विधिना निर्वृत्त कल्याणा शकुन्तला अनुरूपभर्त्तृगामिनी संवृता इति निर्वृतं मे हृदयं तथापि एतावत् चिन्तनीयम् ।

निर्वृत्ताकल्याणा— निर्वृत्तं सम्पन्नं कल्याणं विवाहमङ्गलं यस्याः सा तथोक्ता । अनुरूपभर्त्तृगामिनी— अनुरूपं स्वयोग्यं भर्त्तारं पतिं गच्छति प्राप्नोतीति सा तथोक्ता । निर्वृतं सुखितम् ।

(ख) कथमिव ।

(१) हला पिअंवदे । पिअंवदे ।

(२) गन्धव्वेण विहिणा । गन्धव्वेण विवाहविहिणा ।

अनसूया । अज्ज सो राएसी इट्ठिं परिसमाविअ इसीहिं विसज्जिआ अत्तणा णअरं पविसिअ अन्तेउरसमागओ इदोगअ वुान्तसुमरइ वा णव त्ति (क) ।

प्रियंवदा । वीसद्धो होसु । ण तारिसा आकिदिविसेसा गुणविरोहिणो होन्ति । तादो दाणिं इदं वुत्तन्तं सुणिअ ण आणे किं पड़िवज्जिस्सइ त्ति (ख) ।

अनसूया । जह अहं देक्खामि तह तस्स अणुमअ होउ (ग) ।

प्रियंवदा । कहंविअ (घ) ।

(क) अद्य स राजर्षिः इष्टिं परिसमाप्य ऋषिभिः विसृष्टः आत्मनः नगरं प्रविश्य अन्तःपुरसमागतः इतोगतं वृत्तान्तं स्मरति वा न वा इति ।

इष्टिं यागम् । विसृष्टः राजधानीं प्रस्थापितः । अन्तःपुर-समागतः अवरोधवधूभिर्मिलितः । इतोगतं वृत्तान्तम्— इतो-गतम् अत्रत्यं वृत्तान्तं शकुन्तलापरिणयरूपं व्यापारम् ।

(ख) विस्रब्धा भव । न तादृशाः आकृतिविशेषाः गुणविरो-धिनः भवन्ति । तातः इदानीम् इम वृत्तान्तं श्रुत्वा न जाने किं प्रतिपत्स्यते इति ।

तादृशाः निरतिशयमधुराः आकृतिविशेषाः मूर्तिबिशेषाः गुणबिरोधिनः गुणबिसम्वादिनः गुणविरहिता इति यावत् न भवन्ति यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्तीति जनवादो नोन्मत्तप्रलाप इत्यर्थः । किं प्रतिपत्स्यते किं करिष्यति ।

(ग) यथा अह पश्यामि तथा तस्य अनुमतं भवेत् ।

पश्यामि जानामि । अनुमतम् अभिमतम् ।

(घ) कथमिव ।

अनसूया । गुणवन्तस्स कण्णआ पड़िवादणीअ त्ति अअ दाव पढ़मो संकप्पो । तं जइ देव्वं एव्व संपादेइ णं अप्पआसेण कअत्थो गुरुअणो (क) ।

प्रियंवदा । [पुष्पभाजनं (ख) विलोक्य ।] सहि अवचिआइ बलिकम्मपज्जत्ताइ कुसुमाइ (ग) ।

अनसूया । णं पिअसहीए सउन्तलाए सोहग्गदेवता अच्चणीआ (घ) ।

प्रियंवदा । जुज्जइ (ङ) ।

तदेव कर्म्मारभेते (च) ।

नेपथ्ये

अयमहं भोः ।

(क) गुणवते कन्यका प्रतिपादनीया इति अयं तावत् प्रथमः सङ्कल्पः । तं यदि दैवम् एव सम्पादयति ननु अप्रयासेन कृतार्थः गुरुजनः ।

गुणवते कुलशीलादिसम्पन्नाय पात्राय । प्रतिपादनीया प्रदेया । प्रथमः सङ्कल्पः मुख्योऽभिलाषः तादृशी प्रतिज्ञा वा । अप्रयासेन— प्रयासस्य प्रयत्नस्य अभावः अप्रयासं तेन विना अप्रयासमित्यर्थः ।

(ख) पुष्पभाजनम्— पुष्पाणां भाजनं पात्रं पुष्पाण्यवचित्य यस्मिन् पात्रे स्थाप्यन्ते तत् ।

(ग) सखि अवचितानि बलिकर्म्मपर्य्याप्तानि कुसुमानि ।

बलिकर्म्मपर्य्याप्तानि पूजाकर्म्मनिर्व्वाहोपयोगीनि ।

(घ) ननु प्रियसख्याः शकुन्तलायाः सौभाग्यदेवता अर्च्चनीया ।

सौभाग्यदेवताः— सौभाग्यस्य पतिप्रेमास्पदत्वरूपस्य भाग्यवत्त्वस्य देवताः या अर्च्चिताः स्त्रीणां पतिप्रेमास्पदत्वं निष्पादयन्ति तादृश्यो देवता इत्यर्थः ।

(ङ) युज्यते ।

(च) तदेव कर्म्म शकुन्तलायाः सौभाग्यदेवतार्च्चनोपयोगिनां कुसुमानाम् अवचयलक्षणं व्यापारम् ।

अनसूया। [कर्णं दत्त्वा।] सहि अतिहीणं विश्र णिवेदिश्रं (क)।

प्रियंवदा। णं उड़असणिहिआ सउन्तला। [आत्मगतम्।] अज्ज उण हिअएण असण्णिहिआ (ख)।

अनसूया। होउ। अलं एत्तिएहिं कुसुमेहिं (ग)। [प्रस्थिते।]

नेपथ्ये

आः अतिथिपरिभाविणि (घ)

विचिन्तयन्ती यमनन्यमानसा
तपोधनं वेत्सि न मामुपस्थितम्।
स्मरिष्यति त्वां न स बोधितोऽपि सन्
कथां प्रमत्तः प्रथमं कृतामिव (ङ)॥

(क) सखि अतिथीनाम् इव निवेदितम्।

निवेदितं निवेदनं स्वोपस्थितिज्ञापनमिति यावत्।

(ख) ननु उटजसन्निहिता शकुन्तला। अद्य पुनः हृदयेन असन्निहिता।

उटजसन्निहिता उटजवर्त्तिनी अतः सैव अतिथिसत्कारं सम्पादयिष्यतीत्यर्थः। अद्य पुनर्हृदयेनासन्निहिता—अद्य पुनः अद्य तु हृदयेन चित्तेन असन्निहिता दूरवर्त्तिनी दुष्यन्तस्य राजधानीप्रस्थानात् शकुन्तला शरीरमात्रेण उटजे तिष्ठति तदीयं हृदयन्तु दुष्यन्तमनुजगाम अतः शून्यहृदया सा अतिथि-सत्कारं सम्पादयितुं शक्नुयान्नवेति संशयः।

(ग) भवतु। अलम् एतावद्भिः कुसुमैः।

अलमेतावद्भिः कुसुमैः— अवचितान्येव कुसुमानि पर्य्याप्तानि भविष्यन्ति अधिकतरपुष्पावचयनेच्छया कालहरणेनालम् एहि सत्वरमुटजमेव गच्छाव इत्यर्थः।

(घ) अतिथिपरिभाविणि— अतिथिं परिभवति अवमन्यते इति सा तथोक्ता तत्सम्बोधनम्।

(ङ) बोधितः पूर्ववृत्तान्तं स्मारितः प्रमत्तः प्रकर्षेण मत्तः सुरापानादिना नितरां विचेतन इति यावत्। वंशस्थविलं वृतम्।

प्रियंवदा । हद्धी हद्धी अप्पिअं एव्व संवुत्तं । कस्सिं वि पूआरिहे अवरद्धा सुण्णहिअआ सउन्तला । पुरोऽवलोक्य । ण हु जस्सिं कस्सिं वि । एसो दुव्वासो सुलहकोवो महेसी । तह सविअ वेअवलोप्फुल्लाए दुव्वाराए गईए पड़िणिउत्तो । का अण्णो हुअवहादो दहिदुं पभविस्सइ (क) ।

अनसूया । गच्छ (१) पाएसु पणमिअ णिवत्तेस ण जाव अहं अग्घोदअं उवकप्पेमि (ख) ।

प्रियंवदा । तह (ग) ।

निष्क्रान्ता ।

अनसूया । [पदान्तरे स्खलितं निरूप्य ।] अम्मो आवेअक्खलिआए गईए पब्भट्टं मे अग्गहत्थादो (२) पुप्फभाअणं (घ) ।

(क) हा धिक् हा धिक् अप्रियम् एव संवृत्तम् । कस्मिन् अपि पूजार्हे अपराद्धा शून्यहृदया शकुन्तला । नहि यस्मिन् कस्मिन् अपि । एषः दुर्वासाः सुलभकोपः महर्षिः । तथा शप्त्वा वेगवलोत्फुल्लया दुर्वारया गत्या प्रतिनिवृत्तः । कः अन्यः हुतवहात् दग्धुं प्रभविष्यति ।

शून्यहृदया— शून्यम् एकस्मिन् विषये अत्यन्तासक्ततया विषयान्तरेभ्यो व्यावृत्तं हृदयं यस्याः सा तथोक्ता । सुलभकोपः सुलभः अनायासलभ्यः स्वल्पेनैव निमित्तेन उत्पादनीय इति यावत् कोपः क्रोधः यस्य स तथोक्तः । वेगवलोत्फुल्लया— वेगस्य रंहसः बलेन आतिशय्येन उत्फुल्लया उद्धतया । दुर्व्वारया निवारयितुमशक्यया ।

(ख) गच्छ पादयोः प्रणम्य निवर्त्तय एनम् यावत् अहम् अर्घ्योदकम् उपकल्पयामि ।

(ग) तथा ।

(घ) अम्मो आवेगस्खलितया गत्या प्रभ्रष्टं मे अग्रहस्तात् पुष्पभाजनम् ।

(१) पिअंवदे गच्छ गच्छ । गच्छ । गच्छ गच्छ ।

(२) अग्गहत्थादो । हत्थादो ।

[पुष्पोच्चयं रूपयति] (क) ।

[प्रविश्य]

प्रियंवदा । सहि पइइवक्को सो कस्स अणुणअं पड़िगेण्हइ । किंवि उण साणुक्कोसो कओ (ख)।

अनसूया । सस्मितम् तस्सिं बहु एदं वि । कहेसु ग() ।

प्रियंवदा । जदा णिवत्तिउं ण इच्छइ तदा विण्णविओ मए भअवं पढ़मं त्ति पेक्खिअ अविण्णाअतवप्पहावस्स दुहिउजणस्स भअवता एक्को अवराहो मरिसिअव्वो त्ति (घ) ।

अनसूया । तदो तदो (ङ) ।

(क) पुष्पाणां गतिस्खलनेन भूमौ पतितानान् उच्चयं भूतलादुद्धरणं रूपयति अभिनयति ।

(ख) सखि प्रकृतिवक्रः सः कस्य अनुनयं प्रतिगृह्णाति । किमपि पुनः सानुक्रोशः कृतः ।

प्रकृतिवक्रः—प्रकृत्या स्वभावेन वक्रः कुटिलः । किमपि किञ्चित । सानुक्रोशः – अनुक्रोशः दया तेन सह सानुक्रोशः उदितदयः

(ग) तस्मिन् बहु एतत् अपि । कथय ।

तस्मिन् दुर्व्वासमि ।

(घ) यदा निवर्त्तितुं न इच्छति तदा विज्ञापितः मया भगवन् प्रथमम् इति प्रेक्ष्य अविज्ञाततपःप्रभावस्य दुहितृजनस्य भगवता एकः अपराधः मर्षयितव्यः इति ।

प्रथममिति प्रेक्ष्य प्रथममनया अपराद्धमिति आलोच्य । अविज्ञाततपः प्रभावस्य- अविज्ञातः अविदितः तपसः भवदीयस्य तपश्चरणस्य प्रभावः महिमा येन सः तस्य ।

(ङ) ततः ततः ।

प्रियंवदा । तदो मे वअणं अण्णहा भविउं ण अरिहइ किन्तु अहिण्णाणाभरणेण सावो णिवत्तिस्सइ त्ति मन्तअन्तो सअं अन्तरहिओ (क) ।

अनसूया । सक्कं दाणिं अस्ससिउं (१) । अत्थि तेण राएसिणा संपत्थिएण सणामहेअङ्किअं अङ्गुलीअअं सुमरणीअं त्ति सअं पिणद्धं तस्सिं साहीणोवाआ सउन्तला होहिइ (ख) ।

प्रियंवदा । सहि एहि देअकज्जं दाव णिव्वत्तेम्ह (ग) ।

[परिक्रामतः ।]

(क) ततः मम वचनम् अन्यथा भवितुं न अर्हति किन्तु अभिज्ञानाभरणदर्शनेन शापः निवर्त्तिष्यते इति मन्त्रयमाणः स्वयम् अन्तर्हितः ।

अभिज्ञानाभरणदर्शनेन— अभिज्ञायते स्मर्य्यते अनेनेति अभिज्ञानं कारणान्तरेण तिरोहितायाः स्मृतेः प्रत्युपस्थितिकारकं तच्च तत् आभरणञ्चेति अभिज्ञानाभरणम् तस्य दर्शनेन तस्मिन् दर्शिते इत्यर्थः ।

(ख) शक्यम् इदानीम् आश्वसितुम् । अस्ति तेन राजर्षिणा सम्प्रस्थितेन स्वकामधेयाङ्कितम् अङ्गुरीयकं स्मरणीयम् इति स्वयं पिनद्धम् तस्मिन् स्वाधीनोपाया शकुन्तला भविष्यति ।

स्मरणीयमिति स्वयं पिनद्धम्—त्वया स्मरणीयम् अयं जनः स्मर्त्तव्य इति उक्त्वा स्वयं स्वहस्तेन पिनद्धं शकुन्तलाया अङ्गुल्यां परिधापितम् । स्वाधीनोपाया— स्वाधीनः स्ववशः स्वकरस्थित इति यावत् उपायः प्रतिविधानं यस्याः सा तथोक्ता ।

(ग) सखि एहि देवकार्य्यं तावत् निर्वर्त्तयावः ।

(१) समस्ससिदुं । अश्ससिदुं ।

प्रियंवदा । [अवलोक्य ।] अणसूए पेक्खसु दाव वामहत्थोवहिअवअणा आलिहिआ विअ पिअसही भत्तुगताए चिन्ताए अत्ताणं वि ण एसा विभावेइ किं उण आअन्तुअं (क) ।

अनसूया । पिअंवदे दुवेणं एव्व णो मुहे एसो वुत्तन्तो चिट्ठउ । रक्खिअव्वा क्खु पइइपेलआ पिअसही (ख) ।

प्रियंवदा । को दाणिं उण्होदएण णोमालिअं सिञ्चइ (ग) ।

उभे । निष्क्रान्ते ।

विष्कम्भकः ।

—:o:--

(क) अनसूये प्रेक्षस्व तावत् वामहस्तोपहितवदना आलिखिता इव प्रियसखी भर्त्तृगतया चिन्तया आत्मानम् अपि न एषा विभावयति किं पुनः आगन्तुकम् ।

वामहस्तोपहितवदना– वामे हस्ते उपहितं विन्यस्तं वदनं मुखं यया सा तथोक्ता । आलिखिता चित्रार्पिता । आगन्तुकम अतिथिम् ।

(ख) प्रियंवदे द्वयोः एव आवयोः मुखे एषः वृत्तान्तः तिष्ठतु । रक्षितव्या खलु प्रकृतिपेलवा प्रियसखी ।

प्रकृतिपेलवा– प्रकृत्या स्वभावेन पेलवा सुकुमारी ।

(ग) कः इदानीम् उष्णोदकेन नवमालिकां सिञ्चति ।

अभिज्ञानशकुन्तलम् चतुर्थोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति सुप्तोत्थितः (क) शिष्यः]

शिष्यः । वेलोपलक्षणार्थमादिष्टोऽस्मि तत्रभवता प्रवासादुपावृत्तेन (१) काश्यपेन । प्रकाशं निर्गतस्तावदवलोकयामि कियदवशिष्टम् रजन्या इति (ख)। (परिक्रम्यावलोक्य च हन्त प्रभातम् । तथाहि

यात्येकतोऽस्तशिखरं पतिरोषधीना-
माविष्कृतोऽरुणपुरःसर (२) एकतोऽर्कः ।
तेजोद्वयस्य युगपद्व्यसनोदयाभ्यां
लोको नियम्यत इवात्मदशान्तरेषु (ग)

(क) सुप्तोत्थितः—पूर्वं सुप्तः पश्चात् उत्थितः अचिरेण वीतनिद्र इत्यर्थः ॥

(ख) वेलोपलक्षणार्थं—समयपरिज्ञानाय । उपावृत्तेन—प्रत्यागतेन । प्रकाशं निर्गतः—अनावृतं प्रदेशं गतः ॥

(ग) एकतः एकस्यां दिशि पश्चिमायामिति यावत् ओषधीनां फलपाकविनाशिनां व्रीहियवगोधूमकलायप्रभृतीनाम् उद्भिज्जानां पतिः पुष्टिकारकः चन्द्रः अस्तशिखरम् अस्ताचलचूड़ाम् याति अवलम्बते अस्तं गच्छतीत्यर्थ एकतः एकस्यां दिशि पूर्व्वस्यामिति यावत् अरुणः गरूड़ाग्रजः पुरःसरः पुरोगामी यस्य सः तथोक्तः अर्कः सूर्य्यः आविष्कृतः आविर्भूतः इत्थं तेजोद्वयस्य तेजोमयस्य पदार्थद्वयस्य युगपत् समकालं व्यसनोदयाभ्यां विपत्सम्पद्रूपाभ्यां तिरोभावाविर्भावाभ्यां कर्त्तृभ्यां लोकः जनः आत्मनः स्वस्य दशान्तरेषु अवस्थाभेदेषु नियम्यते विपत्सम्पदौ न चिरस्थायिन्यावित्युपदिश्यत इव ॥ वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

(१) उपावृत्तेन । उपनिवृत्तेन । (२) आविष्कृतारुणपुरःसरः। आविष्कृतोऽरुणपुरःसरः ।

अपिच

अन्तर्हिते शशिनि सैव कुमुद्वती मे
दृष्टिं न नन्दयति संस्मरणीयशोभा ।
इष्टप्रवासजनितान्यबलाजनस्य
दुःखानि नूनमतिमात्र सुदुःसहानि (क)
[प्रविश्यापटीक्षेपेण (१) (ख)]

अनसूया । जइवि (२) णाम विसअपरम्मुहस्स जणस्स एदं ण विदिअं तहवि तेण रण्णा सउन्तलाए-अणज्जं आचरिअं (ग) ॥

(क) सैव—या समुदिते शशिनि स्वकुसुमविकासेन नयनयोर्निरतिशयमानन्दयित्री । संस्मरणीयशोभा—संस्मरणीया अधुना म्लानतया संस्मरणमात्रेणानुभवनीया शोभा पूर्वतनी कान्तिर्यस्याः सा तथोक्ता । इष्टप्रवासजनितानि— इष्टस्य प्रियस्य प्रवासः कार्य्यवशात् देशान्तरस्थितिः तेन जनितानि उत्पादितानि ॥ वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

(ख) अपटीक्षेपेण—अपटी तिरस्करिणी तस्याः क्षेपः अपसारणं तेन नेपथ्यद्वारलम्बिनीं तिरस्करिणीमपसार्य्येत्यर्थः ।

(ग) यद्यपि नाम विषयपराङ्मुखस्य जनस्य एतत् न विदितं तथापि तेन राज्ञा शकुन्तलायाम् अनार्य्यम् आचरितम् ॥

विषयपराङ्मुखस्य विषयेषु वीतरागस्य जनस्य लोकस्य वीतरागाणां वनवासिनामित्यर्थः एतत् न विदितं संसारिणां कीदृशम् आचरणम् आर्य्यं कीदृशं वा अनार्य्यमिति यद्यपि तैर्न ज्ञायते तथापि तेन राज्ञा शकुन्तलायाम् अनार्य्यमाचरितम वनवासिनां तादृशार्य्यानार्य्याचरणविवेकविधुरत्वे सत्यपि शकुन्तलायां दुष्यन्तस्याचरणम् अनार्य्यमेवेति अनपलपनीयमित्यर्थः ॥

(१) पटाक्षेपेण । । अपटीक्षेपेण । (२) जइवि एव्वंवि ।

शिष्यः । यावदुपस्थितां होमवेलां गुरवे निवेदयामि ।
(निष्क्रान्तः)

अनसूया । पडिबुद्धा वि किं करिहिस्सं । ण मे उइतेसु वि णिअकरणिज्जेसु (१) हत्थपाआ पसरन्ति । कामो दाणिं सकामो होउ जेण असच्चसन्धे जणे सुद्धहिअआ (२) सही पदं कारिआ : अहवा दुव्वाससो सावो एसो (३) विआरेइ) अण्णहा कहं सो राएसी तारिसाणि मन्तिअ एत्तिअस्स (४) कालस्स लेहमेत्तं वि ण वसज्जइ । ता इदो (५) अहिण्णाणं अंगुलीअअ से विसज्जामो । दुक्खसीले (६) तवस्सिमजणे को अब्भत्थीअउ । णं सहीगामी दोसोत्ति ववसिआ वि ण पारेमि पवासपडिणिउत्तस्स तातकस्सवस्य दुस्सन्तपरिणीतं आवण्णसत्तं सउन्तलं णिवेदेउं ॥ इत्थंगए अम्हेहिं किं करणीअं (क) ॥

(क) प्रतिबुद्धा अपि किं करिष्यामि । न मे उचितेषु अपि निजकरणीयेषु हस्तपादं प्रसरति । कामः इदानीं सकामः भवतु येन असत्यसन्धे जने शुद्धहृदया सखी पदं कारिता । अथवा दुर्वाससः शापः एषः विकारयति । अन्यथा कथं सः राजर्षिः तादृशानि मन्त्रयित्वा एतावन्तं कालं लेखमात्रम् अपि न विसृजति । तत् इतः अभिज्ञानम् अंगुरीयकं तस्मै विसृजामः । दुःखशीले तपस्विजने कः अभ्यर्थ्यताम् । ननु सखीगामी दोष इति व्यवसिता अपि न पारयामि प्रवासप्रतिनिवृत्ताय तात काश्यपाय दुष्यन्तपरिणीताम् आपन्नसत्त्वां शकुन्तलांनिवेद यितुम् । इत्थङ्गते अस्माभिः किं करणीयम् ।

(१)णिअकरणिज्जेसु। कज्जेसु ।(२)सुण्णहिअआ । सुद्धहिअआ ।
(३) दुर्वाससो कोवो एसो । दुव्वाससो सावो एसो ।
(४) एत्तिअस्स वि । एत्तिअस्स । (५) ता इदो । ता ।
(६) दुस्सीले । दुक्खसीले ।

[प्रविश्य]

प्रियम्वदा । (सहर्षं) सहि तुवरसु तुवरसु सउन्तलाए पत्थाणकोतुअं णिव्वत्तेउं (क) ॥

अनसूया । सहि कहं एदं (ख) ॥

प्रतिबुद्धा जागरिता । उचितेषु अभ्यस्तेषु अनुदिनमनुष्ठीयमानेषु इत्यर्थः । सकामः—कामेन अभिलाषेण सह सकामः पूर्णाभिलाषः कामो हि यूना युवतीश्च वञ्चयित्वा चरितार्थम्मन्यो भवतीत भावः । असत्यसन्धे असत्या वितथा सन्धा प्रतिज्ञा यस्य स तस्मिन् प्रस्थानकाले न भवतीं विस्मरिष्यामि राजधानीं प्रतिनिवृत्त्यैव भवत्यानयनार्थं निदेशकारिणः प्रेषयिष्यामीति कृतां प्रतिज्ञाम् अप्रतिपालयतीत्यर्थः । शुद्धहृदया—शुद्धं कपटकौटिल्यादिभिरस्पृष्टं हृदयं यस्याः सा तथोक्ता नितान्तं सरलहृदया इत्यर्थः । पदं कारिता—कारिता पदम् अवलम्बं कारिता विश्वासमापादिता इत्यर्थः । विकारयति अन्यथाकारयति दुष्यन्तेन शकुन्तलाया विस्मरणं घटयतीत्यर्थः दुःखशीले तपस्विजने कोऽभ्यर्थ्यताम्—दुःखशीले तपःक्लेशकारिणि अनन्यकार्य्यतया तपश्चरणनिरते इत्यर्थः तपस्विजने तपस्विषु कः अभ्यर्थ्यताम् अङ्गुरीयस्य दुष्यन्तसमीपनयनार्थं प्रार्थ्यतां तपश्चरणमुत्सृज्य न कोऽपि मत्कृतामिमां प्रार्थनां पूरयिष्यति अतस्तत्प्रयासो विफल एवेति भावः । सखीगामी शकुन्तलागतः । व्यवसिता उद्युक्ता । आपन्नसत्त्वाम्—आपन्नं प्राप्तं सत्त्वं प्राणी यया सा तथोक्ता सञ्जातगर्भा इत्यर्थः । इत्थङ्गते एवं स्थिते ॥

(क) सखि त्वरस्व त्वरस्व शकुन्तलायाः प्रस्थानकौतुकं निर्वर्त्तयितुम् ।

प्रस्थानकौतुकं प्रस्थानकाले कर्त्तुमुचितं मङ्गलाचारम् । निर्वर्त्तयितुं सम्पादयितुम् ।

(ख) सखि कथम् एतत् ।

प्रियम्वदा । सुणसु दाणिं सुहसइअपुच्छिआ सउन्तला-सआसं गअ म्हि (क) ॥

अनसूया । तदो तदो (ख) ।

प्रियम्वदा । दाव (१) एदं लज्जावणअमुहिं परिस्सजिअ सअं तातकस्सवेण एव्वं अहिणन्दिअं दिआ धूमाउलिअदिट्ठणोवि जजमाणस्स पावए एव्व आहुई पड़िआ ॥ वच्छे सुसिस्सपरिदिण्णा विअ विज्जा (२) असोअणिज्जा संवुत्ता अज्ज एव्व इसिपड़िरक्खिअं तुमं भत्तुणो सआसं विसज्जामित्ति (ग) ॥

(क) शृणु इदानीम् सुखशयितप्रच्छिका शकुन्तलासकाशं गता अस्मि । सुखशयितप्रच्छिका—सुखशयितं सुखनिद्रा तत् पृच्छतीति तथोक्ता रात्रौ सुखेन निद्रां गतासि न वेत्यनुसन्धायिनी ।

(ख) ततः ततः ।

(ग) तावत् एनां लज्जावनतमुखीं परिष्वज्य स्वयं तातकाश्यपेन एवम् अभिनन्दितम् दिष्ट्या धूमाकुलितदृष्टेः अपि यजमानस्य पावके एव आहुतिः पतिता । वत्से सुशिष्यपरिदत्ता इव विद्या अशोचनीया संवृत्ता । अद्य एव ऋषिपरिरक्षितां त्वां भर्त्तुः सकाशे विसृजामि इति ।

सुशिष्यपरिदत्ता इव विद्या—सुशिष्याय अध्यापनयोग्याय शिष्याय परिदत्ता प्रतिपादिता विद्या वेदज्ञानम् इव । अत्र मनुः

विद्ययैव समं कामं भर्त्तव्यं ब्रह्मवादिना ।
आपद्यपि हि घोरायां नत्वेनामिरिणे वपेत् ॥
विद्या ब्राह्मणमेत्याह सेवधिस्तेऽस्मि रक्ष माम् ।
असूयकाय मां मादास्तथा स्यां वीर्य्यवत्तमा ॥
यमेव तु शुचिं विद्या नियतब्रह्मचारिणम् ।
तस्मै मां वद विप्राय निधिपायाप्रमादिने ॥
श्लोक अ० २ । २२३-११५ ॥

(१) दाव । जाव । (२) विअ विज्ज । विज्जा विअ ।

अनसूया । अह केण सूइओ तातकस्सवस्स वुत्तन्तो (क)

प्रियम्वदा । अग्गिशरणं पविट्ठस्स सरीरं विणा छन्दोमईए वाणिआए (१) (ख) ॥

अनसूया । (सविस्मयम्. कहेसु (ग) ॥

प्रियम्वदा । (संस्कृतमाश्रित्य)

दुष्यन्तेनाहितं तेजो दधानां भूतये भुवः ।

अवेहि तनयां ब्रह्मन्नग्निगर्भां शमीमिव ॥

अनसूया । (प्रियम्वदामाश्लिष्य) सहि पिअं मे । किन्त, अज्ज वव्व सउन्तला णीअइ त्ति उक्कण्ठासाहारणं परितोस अणु भवामि [घ] ॥

प्रियम्वदा । सहि वअं दाय उक्कण्ठं विणोदेस्सामो सा तवस्सिणी णिव्व आ होउ [ङ] ॥

(क) अथ केन सूचितः तातकाश्यपस्य वृत्तान्तः ।

सूचितः कथितः ।

(ख) अग्निशरणं प्रविष्टस्य शरीरं विना छन्दोमय्या वाण्या ।

(ग) कथय ।

(घ) सखि प्रियं मे । किन्तु अद्य एव शकुन्तला नीयते इति उत्कण्ठासाधारणं परितोषम् अनुभवामि ।

उत्कण्ठासाधारणम् परितोषमनुभवामि—उत्कण्ठया साधारणम् तुल्यम् यथा तथा परितोषम् अनुभवामि युगपदेव उत्कण्ठां परितोषञ्च अनुभवामीत्यर्थः ।

(ङ) सखि आवां तावत् उत्कण्ठां विनोदयिष्यावः सा तपस्विनी निर्वृता भवतु ।

तपस्विनी दीना । निर्वृता सुखिता ।

(१) वाआए । वाणिआए ।

अनसूया । तेण हि एदस्सिं चूअसाहावलम्बिए णारिएरसमुग्गए एतण्णिमित्तं एव्व कालन्तरक्खमा णिक्खित्ता मए केसरमालिआ । ता इमं हत्थसण्णिहिअम् करसु । जाव अहं वि से मअलोअणं तित्थमित्तिअं दुव्वाकिसलआणि त्ति मङ्गलसमालम्भणाणि विरएमि (क) ॥

प्रियम्वदा । तह करीअउ (ख) ॥

अनसूया । (निष्क्रान्ता) ।

प्रियम्वदा । (नाट्येन सुमनसो गृह्णाति)

नेपथ्ये

गौतमि आदिश्यन्तां शार्ङ्गरवमिश्राः शकुन्तलानयनाय (ग) ॥

(क) तेन हि एतस्मिन् चूतशाखावलम्बिते नारिकेरसमुद्गके एव कालान्तरक्षमा निक्षिप्ता मया केशरमालिका । तत् इमां हस्तसन्निहितां कुरु यावत् अहम् अपि तस्याः मृगरोचनां तीर्थ-मृत्तिकां दूर्वाकिसलयानि इति मँगलसमालम्भनानि विरच-यामि ॥

नारिकेरसमुद्गके—नारिकेरनिर्म्मितः समुद्गकः सम्पुटकः तस्मिन् । एतन्निमित्तम् शकुन्तलायाः पतिगृहप्रस्थानकाले मङ्गला-नुष्ठानार्थम् । कालान्तरक्षमा कालांतरसहा कालात्यये पि म्लानि-मनाप्नुवतीत्यर्थः । केशरमालिका वकुलपुष्पमयी माला । हस्त-सन्निहितां हस्तवर्त्तिनीम् । तस्यै तदर्थं शकुन्तलार्थमित्यर्थः । मृगरोचना गोरोचना । मङ्गलसमालम्भनानि मंगलार्थानि अनुलेपनानि ॥

(ख) तथा क्रियताम् ।

(ग) शार्ङ्गरवमिश्राः—शार्ङ्गरवः मिश्रः प्रधानम् येषां ते तथोक्ताः शार्ङ्गरवप्रभृतयो मुनय इत्यर्थः । शकुन्तलानयनाय शकुन्तलां पतिगृहम् नेतुम् ॥

प्रियम्वदा । (कर्णं दत्त्वा) अणसूए तुवरसु तुवरसु एदे (१) हत्थिणाउरगामिणो इसीओ सद्दावीअन्ति (क) ॥

(प्रविश्य समालम्भनहस्ता)

अनसूया । सहि एसु गच्छम्ह (ख) ॥ (परिक्रामतः) ।

प्रियम्वदा । (विलोक्य) एसा सुज्जोदए एव्व सिहामज्जिआ पड़िच्छिअणीवारहत्थाहिं सोत्थिवाअणिआहिं तावसीहिं अहिणं- न्दीअम-णा सउन्तला चिट्ठइ । उवसप्पाको णं (ग) । उपसर्पतः

(क) अनसूये त्वरस्व त्वरस्व एते हस्तिनापुरगामिनः ऋषयः शब्दाय्यन्ते ।

(ख) सखि एहि गच्छावः ।

(ग) एषा सूर्य्योदये एव शिखामज्जिता प्रतीष्टनीवारहस्ताभिः स्वस्तिवाचनिकाभिः तापसीभिः अभिनन्द्यमाना शकुन्तला तिष्ठति । उपसर्पावः एनाम् ।

शिखामज्जिता—शिखया सह मज्जिता सशिरोमज्जनं स्नानं कारितेत्यर्थः । प्रतीष्टनीवारहस्ताभिः—प्रतीष्टाः गृहीताः नीवाराः यैः तादृशः हस्ताः यासां तथोक्ताभिः । स्वस्तिवाचनिकाभिः—आरभ्यमाणस्य कर्म्मणः निर्व्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयति । स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु इत्येवमभ्यर्थितानां ब्राह्मणानां स्वस्त्यस्तु इत्येवंरूपं शुभप्रार्थनं स्वस्तिवाचनम् । स्वस्तिवाचने नियुक्ताः स्वस्तिवाचनिकाः ताभिः पतिगृहं गतायाः शकुन्तलायाः सर्व्वाङ्गीनं शुभं भवत्वित्याशिषं प्रयुञ्जानाभिरित्यर्थः । अभिनन्द्यमाना क्रियमाणशुभाशंसा ।

(१) एदे । एदे क्खु ।

[ततः प्रविशति यथोद्दिष्टव्यापारा आसनस्था शकुन्तला ।]

(शकुन्तलां प्रति तापसीनाम्)

अन्यतमा । जादे भत्तुणो वहुमाणसूअअं महादेईसद्दं लहसु (क) ।

द्वितीया । वच्छे वीरप्पसविणी होसु (ख) ।

तृतीया । वच्छे भत्तुणो वहुमता होसु (ग) ।

[आशिषो दत्त्वा गौतमीवर्जं निष्क्रान्ताः ।]

सख्यौ । (उपसृत्य) सहि सुहमज्जणं दे होउ (घ) ।

शकुन्तला । साअतं मे सहीणं । इदो णिसीदह (ङ) ।

उभे । (मङ्गलपात्राण्यादाय । उपविश्य) हला सज्जा होसु जाव मंगलसमालम्भणं विरचेम (च) ।

शकुन्तला । इदं वि वहु मन्तव्वं । दुल्लहं दाणिं मे सहीमण्डणं होहिइ (छ) ।

(वाष्पं विहरति ।)

(क) जाते भर्त्तुः बहुमानसूचकं महादेवीशब्दं लभस्व । महादेवीशब्दं महिषीसंज्ञाम् ।

(ख) वत्से वीरप्रसविनी भव ।

(ग) वत्से भर्त्तुः बहुमता भव । तस्य च बहुमाव

बहुमता बहुमानभाजनम् ।

(घ) सखि सुखमज्जनं ते भवतु ।

सुखमज्जनं ते भवतु—सुखमज्जनं सुखकरं स्नानं पतिगृहगमनार्थं प्रातरेव कृतस्नानासि तत् स्नानं तव सुखाय भवतु पतिगृहे सुखिनी भवेत्यर्थः ।

(ङ) स्वागतं मे सख्योः । इतः निषीदतम् ।

(च) सखि सज्जा भव यावत् मङ्गलसमालम्भनं विरचयावः ।

(छ) इदम् अपि बहु मन्तव्यम् । दुर्लभम् इदानीं मे सखीमण्डनं भविष्यति ।

सखीमण्डनं सखीभ्यामलङ्करणम् ।

उभे । सहि उइअं ण दे मङ्गलकाले रोइउं (१) (क) ॥

(अश्रूणि प्रमृज्य नाट्येन प्रसाधयतः ।)

प्रियम्वदा । आहरणोइअं रूवं अस्समसुलहेहिं पसाहणेहिं विप्पआरीअइ (ख) ।

(प्रविश्य उपायनहस्तौ (ग))

ऋषिकुमारकौ । इदमलङ्करणम् अलङ्क्रियतामत्रभवती (२) ।

सर्व्वाः । (विलोक्य विस्मिताः ।)

गौतमी । वच्छ णारअ (३) कुदो एदं (घ) ।

प्रथमः । तातकाश्यपप्रभावात् ।

गौतमी । किं माणसी सिद्धी (ङ) ।

द्वितीयः । न खलु (४) । श्रूयताम् । तत्रभवता वयमाज्ञप्ताः शकुन्तलाहेतोर्वनस्पतिभ्यः कुसुमान्याहरतेति ।

(क) सखि उचितं न ते मङ्गलकाले रोदितुम् ।

(ख) आभरणोचितं रूपम् आश्रमसुलभैः प्रसाधनैः विप्रकार्य्यते ।

आभरणोचितम् आभरणैरलङ्करणार्हम् । विप्रकार्य्यते विड़म्ब्यते विकृतं क्रियते इत्यर्थः ।

(ग) उपायनहस्तौ—उपायनं वनस्पतिदत्तदुकूलाभरणादिरूपा उपदा हस्ते ययाः तौ तथोक्तौ ।

(घ) वत्स नारद कुतः एतत् ।

(ङ) किं मानसी सिद्धिः ।

किं तपःप्रभावात् इच्छामात्रसम्पादितमलङ्कारजातमेतदित्यर्थः ।

(१) अस्सूइ बिसज्विदुं ।

रोइदुं । णाअर ।

(२) अत्रभवती शकुन्तला । हारीद । अत्रभवती ।

(३) णारअ । (४) न खलु ।

न खलु न खलु ।

तत इदानीं

क्षौमं केनचिदिन्दुपाण्डुतरुणा माङ्गल्यमाविष्कृतं
निष्ठ्यूतश्चरणोपभोगसुलभो (१) लाक्षारसः केनचित् ।
अन्येभ्यो वनदेवताकरतलैरापर्वभागोत्थितै-
र्दत्तान्याभरणानि तत्किसलयोद्भेदप्रतिद्वन्द्विभिः (क) ।

प्रियम्वदा (शकुन्तलां विलोक्य) हला इमाए अब्भुववत्तीए सूइआ दे भत्तुणो गेहे अणुभविअव्वा राअलच्छि त्ति (ख) ।

शकुन्तला । (व्रीडां रूपयति ।)

प्रथमः । गौतम एह्येहि अभिषेकोत्तीर्णाय काश्यपाय वनस्पतिसेवां निवेदयावः (ग) ।

द्वितीयः । तथा ।

(निष्क्रान्तौ)

(क) केनचित् तरुणा माङ्गल्यं मङ्गलकर्म्मणि साधु इन्दुपाण्डु चन्द्रवत् शुभ्रवर्णं क्षौमं दुकूलम् आविष्कृतं प्रकाशितं केनचित् तरुणा चरणयोः उपभोगः पदरञ्जनः तत्र सुलभः योग्यः लाक्षारसः अलक्तः निष्ठ्यूतः उद्गीर्णः अन्येभ्यः तरुभ्यः तेषां किसलयोद्भेदाः उद्भिद्यमानानि किसलयानि तेषां प्रतिद्वन्द्विभिः प्रतिस्पर्द्धिभिः तदुपमैरित्यर्थः; आपर्व्वभागं मणिबन्धनं यावत् उत्थितैः आविर्भूतैः वनदेवतानां करतलैः कर्त्तृभिः आभरणानि दत्तानि । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ख) हला अनया अभ्युपपत्त्या सूचिता ते भर्त्तुः गेहे अनुभवितव्या राजलक्ष्मीः इति ।

अनया अभ्युपपत्त्या अनभ्यर्थितानामपि वनदेवतानां दुकूला-लादिदानानुग्रहेण ।

(ग) अभिषेकोत्तीर्णाय—अभिषेकात् स्नानात् उत्तीर्णाय प्रतिनिवृत्ताय । वनस्पतिसेवाम्—वनस्पतीनां वृक्षाणां सेवां दुकूलादिदानरूपां परिचर्य्याम् ।

(१) चरणोपभोगसलभः । चरणोपभोगसुभग

सख्यौ। अए अणुवहुत्त(१)भूसणो अअं जणो। चित्त-कम्मपरिचएण अङ्गेसु दे आहरणविणिओअं करम (क)।

शकुन्तला। जाणे वो णेउणं (ख)।

उभे। (नाट्येनालङ्कुरुतः।)

(ततः प्रविशति स्नानोत्तीर्णः काश्यपः।)

काश्यपः।

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया
कण्ठः स्तम्भितवाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम्।
वैक्लव्यं मम तावदीदृशमहो (२) स्नेहादरण्यौकसः
पीड्यन्ते गृहिणः कथं नु (३) तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः (ग)॥

(परिक्रामति।)

(क) अये अनुपभुक्तभूषणः अयं जनः। चित्रकर्म्मपरिचयेन अङ्गेषु ते आभरणविनियोगं कुर्वः।

अनुपभुक्तभूषणः—उपभुक्तानि परिहितानि भूषणानि येन सः न भवति अनुपभुक्तभूषणः। चित्रकर्म्मपरिचयेन—चित्र-कर्म्मणां परिचयेन ज्ञानेन अस्माभिर्वहूनि आलेख्यान्यवलोकि-तानि तत्र स्त्रीणामङ्गेषु आभरणानि चित्रितानि दृष्टानि तदनु-सारेणेत्यर्थः। आभरणविनियोगम् अलङ्कारविन्यासम्।

(ख) जाने वां नैपुणम्।

(ग) संस्पृष्टम् आक्रान्तम्। स्तम्भितवाष्पवृत्तिकलुषः—स्तम्भितवाष्प निरूद्धया वाष्पाणाम् अश्रूणां वृत्या प्रसरेण कलुषः रुद्धस्वरः। शार्दूलविक्रीड़ितम् वृत्तम्।

(१) अणुवहुत्त। ईदृशमहो।
अणभिजुत्त। ईदृशमिदम्।
अणुवजुत्त। (३) नु।
(२) ईदृशमपि। न।

सख्यौ । हला सउन्तले अवसिअमण्डणा सि । परिहेसु संपतं क्खोमजुअलं (क) ।

शकुन्तला । (उत्थाय परिधत्ते ।)

गौतमी । जाते एसो दे आणन्दपरिवाहिणा चक्खुणा परिस्सजन्तो विअ गुरु उवट्ठिओ । आचारं दाव पडिवज्जस्सु (ख) ।

शकुन्तला (सव्रीड़म्) तात वन्दामि (ग) ।

काश्यपः । वत्से ।

ययातेरिव शर्मिष्ठा भर्तुर्बहुमता भव ।
सुतं त्वमपि सम्राजं सेव पूरुमवाप्नुहि (घ) ।

गौतमी । भअवं वरो क्खु एसो ण आसिसा (ङ) ।

काश्यपः । वत्से इतः सद्योहुतानग्नीन् प्रदक्षिणीकुरुष्व ।

सर्वे । (परिक्रामन्ति (च) ।)

काश्यपः । ऋक्छन्दसा आशास्ते (छ) ।

(क) हला शकुन्तले अवसितमण्डना असि । परिधेहि साम्प्रतं क्षौमयुगलम् ।

अवसितमण्डना—अवसितं समाप्तं मण्डनम् अलङ्करणं यस्याः सा ।

(ख) जाते एषः ते आनन्दपरिवाहिणा चक्षुषा परिष्वजमानः इव गुरुः उपस्थितः । आचारं तावत् प्रतिपद्यस्व ।

आनन्दपरिवाहिणा आनन्देन हर्षेण परिवहति अविश्रान्तमश्रूणि विमुञ्चतीति तेन । आचारम् अभ्युत्थानाभिवादनादिकम् ।

(ग) तात वन्दे ।

(घ) पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ।

(ङ) भगवन् वरः खलु एषः न आशीः ।

(च) परिक्रामन्ति प्रदक्षिणीकुर्वन्ति ।

(छ) ऋक्छन्दसा ऋग्वेदीयच्छन्दोनिबद्धेन वाक्येन आशा-

स्ते आशिषं प्रयुङ्क्ते।

अमी वेदिं परितः क्लृप्तधिष्ण्याः
समिद्वन्तः प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः।
अपघ्नन्तो दुरितं हव्यगन्धै-
र्वैतानास्त्वां वह्नयः (१) पावयन्तु (क)।

प्रतिष्ठस्वेदानीम् (सदृष्टिक्षेपम्) क्व ते शार्ङ्गरवमिश्राः।

(प्रविश्य)

शिष्यः। भगवन् इमे स्मः।

काश्यपः। भगिन्यास्ते मार्गमादेशय।

शार्ङ्गरवः। इत इतो भवती।

सर्व्वे। परिक्रामन्ति।

काश्यपः। भो भोः सन्निहितास्तपोवनतरवः

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या
नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम्।
आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः
सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्व्वैरनुज्ञायताम् (ख)॥

(क) वेदिं परितः वेद्याः समन्ततः क्लृप्तं नियतं धिष्ण्यं स्थानं येषां ते तथोक्ताः समिद्वन्तः समिद्भिः पोषिताः प्रान्तेषु संस्तीर्णाः विकीर्णाः दर्भाः कुशाः येषां ते तथोक्ताः हव्यस्य आज्यस्य गन्धैः दुरितं पापम् अपघ्नन्तः ध्वंसयन्तः अमी वितानं यज्ञः तस्येमे वैतानाः वह्नयः अग्नयः त्वां पावयन्तु (पुनन्तु)।

(ख) व्यवस्यति प्रवर्त्तते। अपीतेषु—पीतं पानम् एषामस्ति इति पीताः पीतोदकः ते न भवन्तीति अपीताः तेषु अकृतजलसेकेषु इत्यर्थः। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम।

(१) वह्नयः। अग्नयः।

(कोकिलरवं सूचयित्वा (क) ।)

अनुमतगमना शकुन्तला
तरुभिरियं वनवासबन्धुभिः ।
परभृतविरुतं कलं यथा
प्रतिवचनीकृतमेभिरीदृशम् (ख) ॥

आकाशे

रम्यान्तरः कमलिनीहरितैः सरोभि-
श्छायाद्रुमैर्नियमितार्कमयूखतापः (१)
भूयात् कुशेशयरजोमृदुरेणुरस्याः
शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च पन्थाः (ग) ॥

सर्व्वे । सविस्मयमाकर्णयन्ति ।

(क) कोकिलरवश्रवणम् अभिनीय ।

(ख) यथा यतः । प्रतिवचनीकृतं मत्कृतायाः शकुन्तला-पतिगृहगमनानुज्ञाप्रार्थनायाः उत्तरीकृतम् मया या प्रार्थना कृता तरवः कोकिलरवेण तदुत्तरं चक्रुरित्यर्थः । अपरवक्त्रम्वृत्तम्

(ग) अस्याः पन्थाः कमलिनीभिः नलिनीदलसहस्रेन हरितैः पालाशवर्णैः सरोभिः दीर्घिकाभिः रम्यः मनोहरम् अन्तर मध्यः यस्य सः तथोक्तः छायाप्रधाना द्रुमा छायाद्रुमाः ःतै नियमितः निवारितः अर्कमयूखानां सूर्य्यरश्मीनां तापः सन्तापः यस्मिन् सः तथोक्तः कुशेशयानां पद्मानां रजः पराग इव मृदुः कोमलः रेणुः धूलिः यस्मिन् सः तथोक्तः शान्तः अनुद्धतः मन्द इति यावत् अनुकूल अनुकूलवाही च पवनः यस्मिन् सः तथोक्तः शिवः शुभः दस्युहिंस्रजन्तुप्रभृतिकृतोपद्रवरहित इति यावत् भूयात् भवतु । वसन्ततिलका वृत्तम् ।

१) तापः पातः ।

गौतमी । जाते णातिअणसिणिद्धाहिं अणुण्णतगमणा सि तवोयणदेवताहिं । पणमसु भअवतीण (क) ।

शकुन्तला । (सप्रणामं परिक्रम्य । जनान्तिकम्) । हला पिअं-वदे ण अज्जउत्तदंसणुस्सुआए वि अस्समं परिच्चअन्तीए दुक्खेण (१) मे चलणा पुरतो पवट्टन्ति (ख) ।

प्रियम्वदा । ण केअलं तवोवणविरहकाअरा सही एव्व । भए उवट्ठिअविओअस्स तवोवणस्स वि दाव समवत्थ दीसइ ।

उग्गलिअदब्भकअला मआ परिच्चत्तणचणा मोरा ।
ओसरिअपण्डुपत्ता मुअन्ति अस्सू विअ लताओ (ग) ॥

शकुन्तला । (स्मृत्वा) तात लताभइणिअं वणजोसिणि दाव आमन्तावेस्सं (घ) ।

(क) जाते ज्ञातिजनस्निग्धाभिः अनुज्ञातगमना असि तपोवनदेवताभिः । प्रणम भगवतीः ।

ज्ञातिजनस्निग्धाभिः ज्ञातिजनवत् स्वजनवत् स्निग्धाभि स्नेहपूर्णाभिः ।

(ख) हला प्रियंवदे ननु आर्य्यपुत्रदर्शनोत्सुकायाः अपि आश्रमं परित्यजन्त्याः दुःखेन मे चरणौ पुरतः पवर्त्तते ।

(ग) न केवलं तपोवनविरहकातरा सखी एव । त्वया उपस्थितवियोगस्य तपोवनस्य अपि तावत् समवस्था दृस्यते ।

उद्गलितदर्भकवलाः मृगाः परित्यक्तनर्त्तनाः मयूराः ।
अपसृतपाण्डुपत्राः मुञ्चन्ति अश्रूणि इव लताः ॥

उद्गलितदर्भकवलाः—उद्गलितः मुखान्निःसृतः दर्भकवल-कुशग्रासः येषां ते तथोक्ताः । अपसृतपाण्डुपत्राः स्खलितपा-ण्डुरपर्णाः । आर्य्या जातिः ।

(घ) तात लताभगिनीं बनज्योत्स्नां तावत् आमन्त्रयिष्ये

काश्यपः । अवैमि ते तस्यां सोदर्य्यास्नेहम् । इयं तावत् दक्षिणेन ।

शकुन्तला । (लतामुपेत्य) । वणजोसिणि चूतसंगता वि मं पच्चालिङ्गसु इतोगतेहिं साहावाहुहिं (१) । अज्जप्पहुइ दूरपरिवट्टिणी दे (२) होहिमि (क) ।

काश्यपः ।

सङ्कल्पितं प्रथममेव मया तवार्थे
भर्त्तारमात्मसदृशं सुकृतैर्गता त्वम् ।
चूतेन संश्रितवती नवमालिकेय-
मस्यामहं त्वयि च सम्प्रति वीतचिन्तः (ख) ॥

इतः पन्थानं प्रतिपद्यस्व ।

शकुन्तला । (सख्यौ प्रति) हला एसा दुवेणं वो हत्थे णिक्खेवो (ग) ।

(क) वनज्योत्स्ने चूतसङ्गता अपि मां प्रत्यालिङ्ग इतोगतैः शाखाबाहुभिः । अद्यप्रभृति दूरपरिवर्त्तिनी ते भविष्यामि ।

(ख) सङ्कल्पितं मनसा अभीप्सितम् । आत्मसदृशं कुलशीलवयोरूपादिभिः स्वयोग्यम् । सुकृतैः स्वीयैर्गुणैः । संश्रितवती मिलिता । वसन्ततिलका वृत्तम् ।

(ग) हला एषा द्वयोः वां हस्ते निक्षेपः ।

(१) इदोगताहिंसाहावाहाहिं । (२) दूरपरिवट्टिणीदेक्खु ।
इदोगतेहिं साहावाहुहिं । दूरपरिवट्टिया क्खु ।
इदोगताहिं साहावाहुपहिं । दूरवट्टिणी दे क्खु ।
इदोगताहिं साहावाहूहिं । दूरपरिवट्टिणी दे ।
दूरपरिवट्टिणी ।

उभे । अअं जणो कस्स हत्थे समप्पिदो (क) ।

(वाष्पं विहरतः)

काश्यपः । अनसूये अलं रुदित्वा । ननु भवतीभ्यामेव स्थिरीकर्त्तव्या शकुन्तला ।

सर्व्वे । परिक्रामन्ति ।

शकुन्तला । तात एसा उड़अपज्जन्तचारिणी गब्भमन्थरा मअवहू जदा अणघप्पसवा होइ तदा मे कं वि पिअणिवेदइत्तअं विसज्जहिस्ससि (ख) ।

काश्यपः । नेदं विस्मरिष्यामः (१) ।

शकुन्तला । (गतिभङ्गं रूपयित्वा) । को णु क्खु एसो णिवसणे मे सज्जइ (२) (ग) ।

(परावर्त्तते) (घ) ।

(क) अयं जनः कस्य हस्ते समर्पितः । मन्यानं प्रतिपदि

(ख) तात एषा उटजपर्य्यन्तचारिणी गर्भमन्थरा मृगवधूः यदा अनघप्रसवा भवति तदा मह्यं कमपि प्रियनिवेदयितारं विस्रक्ष्यसि । नि+वद+णिच्

गर्भमन्थरा—गर्भेण गर्भभारेण मन्थरा मन्दगामिनी स्वच्छन्दं चरितुमसमर्था इत्यर्थः । अनघप्रसवा—अनघः निर्विघ्नः प्रसवः गर्भमोचनं यस्याः सा तथोक्ता । विस्रक्ष्यसि प्रेषयिष्यसि ।

(ग) कः नु खलु एषः निवसने मे सज्जति ।

निवसने वस्त्रे । सज्जति लगति ।

(घ) परावर्त्तते दर्शनार्थं मुखं विवर्त्तयति ।

(१) वत्से नेदं विस्मरिष्यामः । नेदं विस्मरिष्यामः ।

(२) णिवसणे मे सज्जइ । णिवसणं मे कढ्ढिज्जइ ।

काश्यपः । वत्से

यस्य त्वया व्रणविरोपणमिङ्गुदीनां (१)
तैलं न्यषिच्यत मुखे कुशसूचिविद्धे ।
श्यामाकमुष्टिपरिवर्द्धितको जहाति
सोऽयं न पुत्रकृतकः पदवीं मृगस्ते (क) ॥

शकुन्तला । वच्छ किं सहवासपरिच्चाइणिं मं अणुसरसि । अचिरप्पसूताए जणणीए विणा विवड्ढिओ एव्वा । दाणिं वि मए विरहिअं तुमं तातो चिन्तावेस्सइ । णिवत्तसु दाव (ख) ।
(रुदती प्रस्थिता)

काश्यपः ।
उत्पक्ष्मणोर्नयनयोरुपरुद्धवृत्तिं
वाष्पं कुरु स्थिरतया विरतानुबन्धम् (२) ।

(क) व्रणविरोपणं क्षतशोषणम् । श्यामाकमुष्टिपरिवर्द्धितकः—श्यामाकानां धान्यविशेषाणां मुष्टिभिः परिवर्द्धितकः यत्नेन पोषितः । पुत्रकृतकः कृतपुत्रः पुत्रतया परिगृहीत इत्यर्थः । पदवीं पन्थानम् । वसन्ततिलका वृत्तम् ।

(ख) वत्स किं सहवासपरित्यागिनीं माम् अनुसरसि । अचिरप्रसूतया जनन्या विना विवर्द्धितः एव । इदानीम् अपि मया विरहितं त्वां तातः चिन्तयिष्यति । निवर्त्तस्व तावत् ।

विवर्द्धितः पोषितः मया इति शेषः ।

(१) व्रणविरोपणम् । व्रणविरोहणम् ।

(२) विरतानुबन्धम् । विहतानुबन्धम् ।

अस्मिन्नलक्षितनतोन्नतभूविभागे (१)
मार्गे पदानि खलु ते विषमीभवन्ति (क) ॥

शार्ङ्गरवः । भगवन् उदकान्तं (२) स्निग्धो जनोऽनुगन्तव्य इति श्रूयते तदिदं सरस्तीरम् अत्र सन्दिश्य प्रतिगन्तुमर्हसि (ख) ।

काश्यपः । तेन हि इमां क्षीरवृक्षच्छायामाश्रयामः ।

सर्व्वे । (परिक्रम्य स्थिताः ।)

काश्यपः । (आत्मगतम्) किं नु खलु तत्रभवतो दुष्यन्तस्य युक्तरूपमस्माभिः सन्देष्टव्यम् । (चिन्तयति ।)

(क) उत् उन्नतानि पक्ष्माणि रोमाणि ययोः तथाविधयोः नयनयोः उपरुद्धा प्रतिबद्धा वृत्तिः व्यापारः येन तं तथोक्तं विषयग्रहरूपं नयनव्यापारं प्रतिबध्नन्तमित्यर्थः वाष्पं अश्रु-स्थिरतया स्थैर्य्येण धैर्य्यमवलम्ब्येत्यर्थः विरतः निवृत्तः अनु-बन्धः अविश्रान्तवहनं यस्य तथोक्तं कुरु वाष्पविमोचनात् विरम इत्यर्थः खलु यतः अलक्षितः नयनयोर्वाष्पकलुषतया अप-रिदृष्टः नतोन्नतः बन्धुरः भूविभागः भूमिसन्निवेशः यस्य तथोक्ते अस्मिन् मार्गे पथि ते तव पदानि पादन्यासाः विषमीभवन्ति मुहुः स्खलन्ति । वसन्ततिलका वृत्तम् ।

(ख) उदकान्तम्— उदकं जलम् अन्तः अवधिर्यस्मिन् कर्म्मणि तत् यथा तथा उदकं यावदित्यर्थः ।

१) भूमिभागे । तांस्मद्द । भूविभागे ।

(२) ओदकान्तम् । उदाकान्तम् । उदकान्तात् ।

शकुन्तला । (जनान्तिकम्) हला पेक्खसु णलिणीपत्तन्तरिअ वि सहअरँ अदेक्खन्ती आतुरा चक्कवाई आरड़इ । दुकरँ अहँ करामि (१) (क) ॥

अनसूया । सहि मा एव्वं मन्तिअ ।
एसा वि पिएण विणा गमेइ रअणिं विसाअदीहअरँ ॥
गरुअं वि विरहदुक्खं आसावन्धो सहावेइ (ख) ॥

काश्यपः । शार्ङ्गरव इति त्वया मद्वचनात् स राजा शकुन्तलां पुरस्कृत्य वक्तव्यः (ग) ।

शार्ङ्गरवः । आज्ञापयतु भगवान् ।

काश्यपः ।
अस्मान् साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलं चात्मन-
स्त्वय्यस्याः कथमप्यबान्धवकृतां स्नेहप्रवृत्तिं च ताम् ।

(क) हला प्रेक्षस्व नलिनीपत्रान्तरितमपि सहचरम् अपश्यन्ती आतुरा चक्रवाकी आरटति । दुष्करम् अहं करोमि ।

आतुरा सहचरविरहकातरा । आरटति करुणं रौति । दुष्करमहं करोमि— चक्रवाकी सहचरं क्षणमप्यपश्यन्ती कातरा भवति अहन्तु प्रियविरहिता एतावन्तं कालँ स्थितास्मीति दुष्करकरणम् ।

(ख) सखि अलम् एवं मन्त्रयित्वा ।

एषा अपि प्रियेण विना गमयति रजनीं विषाददीर्घतराम् ।
गुरु अपि विरहदुःखम् आशाबन्धः साहयति ॥

गमयति अतिवाहयति । आशाबन्धः पुनर्मिलनप्रत्याशा । साहयतीति णिजन्तस्य सहधातोः प्रयोगः । आर्य्या जातिः ।

(ग) पुरस्कृत्य पुरतः स्थापयित्वा ॥

(१) करेमि त्ति । करेमि ।

सामान्यप्रतिपत्तिपूर्व्वकमियँ दारेषु दृश्या त्वया
भाग्यायत्तमतःपरं (१) न खलु तद्वाच्यं वधूबन्धुभिः (क) ॥
शार्ङ्गरवः । सुगृहीतः (२) सन्देशः ।
काश्यपः । वत्से, त्वमिदानीमनुशासनीयासि । वौनकसोऽपि सन्तो लौकिकज्ञा वयम् (ख) ।
शार्ङ्गरवः । न खलु धीमतां कश्चदविषयो नाम (ग) ।

(क) अस्मान् संयमः तपश्चरणं धनं येषां तथोक्तान् साधु सम्यक् विचिन्त्य पर्य्यालोच्य शकुन्तलायां विमानितायां वयमपि आत्मनो विमानितान् मंस्यामहे तथात्वे च तव कुशलं न भविष्यतीत्यभिप्रायः आत्मनः स्वस्य उच्चैः उन्नतं कुलं वंशं च विचिन्त्य शकुन्तलाया विमाननारूपेण असदृशानुष्ठानेन तवोन्नते वंशे कलङ्कस्पर्शो भविष्यतीत्यभिप्रायः कथमपि केनापि प्रकारेण अबान्धवकृतां न पितृभ्रातृप्रभृतिभिर्बन्धुजनैः घटिताम् अस्याः शकुन्तलायाः त्वयि विषये तां तादृशीं स्नेहप्रवृत्तिं अनुरागोदयं च विचिन्त्य एवमनुरक्तेयं न कथञ्चित् विमाननामर्हतीत्यभिप्रायः त्वया इयं दारेषु राजपरिग्रहेषु मध्ये सामान्यप्रतिपत्तिपूर्व्वकम् साधारणगौरवपुरःसरं दृश्या दर्शनीया पूर्व्वपरिणीतैर्दारान्तरैः सह समानगौरवभाजनं करणीयेत्यर्थः अतः अस्मात् परम् अधिकं सौभाग्यसम्भोगादिकं भाग्यायत्तं दैवाधीनं तत् वधूबन्धुभिः स्त्रिया बान्धवैः न वाच्यं वक्तुमुचितं खलु यदि दैवमनुकूलं स्यात् तदा अस्माभिरनुक्तेऽपि अस्याः सौभाग्यसम्भोगो घटिष्यते यदि तु प्रतिकूलं तदा अस्माभिरुक्तेऽपि स न घटिष्यते अतोऽस्माकं तद्वचनं सर्व्वथा निष्फलमेवेति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ख) लौकिकज्ञाः लोकवृत्तान्ताभिज्ञाः ।

(ग) धीमतां बुद्धिमतां जनानां कश्चित् कोऽपि नाम पदार्थः अविषयः अपरिज्ञातः न खलु नैवास्ति ।

(१) भाग्याधीनम् । भाग्यायत्तम्

(२) सुगृहीतः । गृहीतः ।

काश्यपः । सा त्वमितः पतिकुलम्प्राप्य

शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
भर्त्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीपं गमः ।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः (क) ॥

कथं वा गौतमी मन्यते ।

गौतमी । एत्तिओ वहूजणस्स उवदेसो । जाते एदं क्खु सव्वं (१) ओधारेहि (ख) ।

काश्यपः । वत्से परिष्वजस्व मां सखीजनञ्च ।

शकुन्तला । तात इदो एव्व किं पिअंवदामिस्सा सहीओ णिवत्तिस्सन्ति (ग) ।

(क) गुरून् श्वशुरभ्रातृश्वशुरादीन् शुश्रूषस्व सेवस्व तेषामुचितां परिचर्य्यां कुरुष्व सपत्नीजने एकस्त्रीषु प्रियसख्याः वृत्तिं व्यवहारं कुरु विप्रकृता विमानिता अपि रोषणतया क्रोधवशेन भर्त्तुः पत्युः प्रतीपं प्रातिकूल्यं मास्म गमः प्रतिकूलचारिणी मा भूः भाग्येषु सौभाग्येषु उपनतेषु अनुत्सेकिनी अगर्व्विता सती परिजने परिचारकवर्गे भूयिष्ठं प्रभूतं दक्षिणा अनुकूला भव एवम् इत्थं युवतयः गृहिणीपदं पुरन्ध्रीपदं यान्ति प्राप्नुवन्ति वामाः विपरीतचारिण्यः कुलस्य पतिकुलस्य आधयः यातनास्वरूपाः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ख) एतावान् वधूजनस्य उपदेशः । जाते एतत् खलु सर्व्वम् अवधारय ।

(ग) तात इतः एव किं प्रियंवदामिश्राः सख्यः निवर्त्तिष्यन्ते ।

प्रियंवदामिश्राः— प्रियंवदा मिश्रा प्रधानं यासां ताः तथोक्ताः प्रियंवदाप्रभृतय इत्यर्थः ।

(१) एदं क्खु सव्वं । एदं सव्वं । एदं हि सव्वं

काश्यपः । वत्से इमे अपि प्रदेये (क) । न युक्तमनयोस्तत्र गन्तुम् । त्वया सह गौतमी यास्यति ।

शकुन्तला । (पितरमाश्लिष्य) कहं दाणिं तातस्स अङ्कादो परिब्भट्ठा मलअतरूम्मूलिआ चन्दणलता विअ देसन्तरे जीविअं धारेस्सं (ख) ।

काश्यपः । वत्से किमेवं कातरासि ।

अभिजनवतो भर्त्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहणीपदे
विभवगुरुभिः कृत्यैस्तस्य प्रतिक्षणमाकुला ।
तनयमचिरात् प्राचीवार्कं प्रसूय च पावनं
मम विरहजां न त्वं वत्से शुचं गणयिष्यसि (ग) ॥

शकुन्तला । (पितुः पादयोः पतति)

काश्यपः । यदिच्छामि ते तदस्तु ।

(क) प्रदेये पात्रसात्करणीये ।

(ख) कथम् इदानीं तातस्य अङ्कात् परिभ्रष्टा मलयतरून्मूलिता चन्दनलता इव देशान्तरे जीवितं धारयिष्यामि ।

मलयतरून्मूलिता चन्दनलतेव— मलयतरोः चन्दनात् उन्मूलिता उत्पाटिता चन्दनलता चन्दनतरुशाखा इव ।

(ग) वत्से त्वमू अभिजनवतः महाकुलप्रसूतस्य भर्त्तुः पत्युः श्लाघ्ये स्पृहणीये गृहणीपदे गृहण्यधिकारे स्थिता प्रतिष्ठिता सती प्रतिक्षणं सर्व्वदा तस्य भर्त्तुःविभवेन ऐश्वर्य्येण गुरुभिः दुर्व्वहैः कृत्यैः गृहकार्य्यैः आकुला व्यासक्तचित्ता भूत्वा अचिरात् अनतिविलम्बेन प्राची पूर्व्वा दिक् अर्कं सूर्य्यम् इव पावनं पवित्रं तनयं प्रसूय च मम विरहजां मम अदर्शनजनितां शुचं शोकं न गणयिष्यसि अनुभविष्यसि अवसराभावादिति भावः ।

हरिणी वृत्तम् ।

शकुन्तला। (सख्यावुपेत्य)। हला दुवे वि (१) मं समं एव्व परिस्सजह (क)।

सख्यौ। (तथा कृत्वा)। सहि जइ णाम सो राआ पच्च-हिस्साणमन्थरो होउ तदो से इमं अत्तणामहेअङ्किअं अङ्गुलीअअं दंसेसु (ख)।

शकुन्तला। इमिणा संदेसेण वो आकम्पिअ म्हि (२) (ग)।

सख्यौ। मा भासु। सिणेहो पावसङ्की (घ)।

शार्ङ्गरवः। युगान्तरमारूढ़ः (३) सविता (ङ)। त्वरतां भवती।

(क) हला द्वे अपि मां समम् एव परिष्वजेथाम्।

द्वे अपि-उभे अपि युवाम्। समम् युगपत्।

(ख) सखि यदि नाम सः राजा प्रत्यभिज्ञानमन्थरः भवेत् तदा तस्मै इदम् आत्मनामधेयाङ्कितम् अङ्गुरीयकं दर्शय।

प्रत्यभिज्ञानमन्थरः— प्रत्यभिज्ञाने सेयं मया परिणीतपूर्व्वा कण्वतनया शकुन्तलेति परिज्ञाने मन्थरः विलम्बमानः दर्शन-मात्रेण त्वां प्रत्यभिज्ञातुमसमर्थश्चेदित्यर्थः।

(ग) अनेन सन्देशेन वाम् आकम्पिता अस्मि।

(घ) मा विभीहि। स्नेहः पापशङ्की।

स्नेहः पापशङ्की—स्नेहः पापम् अनिष्टं शङ्कते उत्प्रेक्षते इति तथोक्तः परमप्रेमास्पदस्य पुत्रदुहित्रादेः अपदेऽपि अनिष्टोत्प्रे-क्षणं स्नेहस्य कार्य्यमित्यर्थः।

(ङ) सविता सूर्य्यः युगान्तरं प्रहरान्तरं द्वितीयं प्रहरमित्यर्थः आरूढ़ः प्राप्तः।

(१) दुवेवि। दुवे एव्व। आमम्पिअं हिअअं

(२) आकम्पिअ म्हि। (३) आरूढ़ः।

अधिरूढ़ः।

शकुन्तला । (आश्रमाभिमुखी स्थित्वा) । तात कदा णु भूओ तवोवणं पेक्खिस्सं (क) ।

काश्यपः । श्रूयताम्

भूत्वा चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी
दौष्यन्तिमप्रतिरथं तनयं निवेश्य ।
भर्त्रा तदर्पितकुटुम्बभरेण सार्द्धं
शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् (ख) ॥

गौतमी । जादे परिहीअइ गमणवेला । णिवत्तेहु पितरं । अहवा चिरेण वि पुणो पुणो (१) एसा एव्वं मन्तेहिइ णिवत्तेउ भवं (ग) ।

काश्यपः । वत्से उपरुध्यते तपोऽनुष्ठानम् (घ) ।

(क) तात कदा नु भूयः तपोवनं प्रेक्षिष्ये ।

(ख) चिरायदीर्घकालं चत्वारः चतसृषु अवस्थिताःसागराः अन्तः अवधिर्यस्याः सा तस्याः सागरपरिच्छिन्नायाः मह्याः पृथिव्याः सपत्नी प्रतिद्वन्द्विनी भूत्वा सागरान्तायाः पृथिव्याः पत्युर्महिषी भूत्वेत्यर्थः दुष्यन्तस्यापत्यं पुमान् दौष्यन्तिः तम् अविद्यमानः प्रतिरथः प्रतिपक्षो यस्य तम् अप्रतिरथं तनयं निवेश्य सिंहासने स्थापयित्वा तस्मिन् तनये अर्पितः न्यस्तः कुटुम्बस्य पोष्यवर्गस्य भरः भारः येन तादृशेन भर्त्रा पत्या सार्द्धं सह अस्मिन् शान्ते शमप्रधाने आश्रमे तपोवने पुनः पदं स्थानं वसतिमिति यावत् करिष्यसि । वसन्ततिलका वृत्तम् ।

(ग) जाते परिहीयते गमनवेला । निवर्त्तस्व पितरम् । अथवा चिरेण अपि पुनः पुनः एषा एवं मन्त्रयिष्यते । निवर्त्ततां भवान् ।

परिहीयते गमनवेला—प्रस्थानकालः परिहीयते परिक्षीयते अतिवाहिता भवतीत्यर्थः ।

(घ) उपरुध्यते व्याहन्यते ।

(१) पुणो पुणो । पुणो ।

शकुन्तला । भूयःपितरमाश्लिष्य । तवश्चरणपीड़िअं तात-सरीरं । ता मा अतिमेत्तं मम किए उक्कण्ठिउ (क) ।

काश्यपः । सनिश्वासम् ।

शममेष्यति मम शोकः कथं नु वत्से त्वया रचितपूर्वं ।
उटजद्वारि विरूढं (१) नीवारबलिं विलोकयतः (ख)॥

गच्छ शिवास्ते पन्थानः सन्तु ।
(निष्क्रान्ता शकुन्तला सहयायिनश्च)

सख्यौ । शकुन्तला विलोक्य । हद्धी हद्धी अन्तरिहिआ सउन्तला वणराईए (ग) ।

काश्यपः । (सनिश्वासम्) अनसूये गतवती वां सहधर्म्म-चारिणी (घ) निगृह्य शोकमनुगच्छ माम् ।

प्रस्थितः (२) ।

(क) तपश्चरणपीड़ितं तातशरीरम् । तत् मा अतिमात्रं मम कृते उत्कण्ठितुम् ।

मा मदर्थम् अतिमात्रमुत्कण्ठस्व इत्यर्थः ।

(ख) वत्से त्वया ऊटजद्वारि पर्णशालाद्वारदेशे रचितपूर्व्वं पूर्व्वं रचितम् अनुष्ठितं ततः विरूढम् अङ्कुरितं नीवारबलिं तृणधान्यपूजोपहारं विलोकयतः पश्यतः मम शोकः त्वद्वियोग-दुःखं कथं केन उपायेन शमं शान्तिम् एष्यति गमिष्यति यावत् नीवारबलिं विलोकयिष्यामि तावत् मम शोको न विरमिष्यति इत्यर्थः । आर्य्या जातिः ।

(ग) हा धिक् हा धिक् अन्तर्हिता शकुन्तला वनराज्या ।

(घ) सहधर्म्मचारिणी—सह एकत्र धर्म्मं चरितवतीति सह-धर्म्मचारिणी यया सह युवां धर्म्मचरणेन एतावन्त कालम् अतिवाहितवत्यौ इत्यर्थः ।

(१) उटजद्वारि विरूढम् ।
उटजद्वारविरूढम् ।
उटजद्वारनिरूढम् ।

(२) अनुगच्छ मां प्रस्थितम् ।
अनुगच्छ माम् प्रस्थितः ।

उभे । तात सउन्तलाविरहिअं सुण्णं विअ तवोवणं पविसामो (१) (क) ।

काश्यपः । स्नेहप्रवृत्तिरेवंदर्शिनी । (सविमर्शं (ख) परिक्रम्य) हन्त भोः शकुन्तलां विसृज्य (२) लब्धमिदानीं स्वास्थ्यम् (ग) । कुतः

अर्थो हि कन्या परकीय एव
तामद्य संप्रेष्य परिग्रहीतुः ।
जातो ममायं विशदः प्रकामं
प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा (घ) ॥

(निष्क्रान्ताः सर्व्वे ।)

चतुर्थोऽङ्कः ।

(क) तात शकुन्तलाविरहितं शून्यम् इवतपोवनं प्रविशामः ।

(ख) सविमर्शं सवितर्कम् ।

(ग) विसृज्य पतिकुलं प्रस्थाप्य । स्वास्थ्यं स्वाच्छन्द्यम् ।

(घ) कन्या परिणीता दुहिता । परिग्रहीतुः परिणेतुः । प्रत्यर्पितन्यासः— प्रत्यर्पितः स्थापकाय प्रतिदत्तः न्यासः रक्षणार्थं विस्रम्भात् स्थापितं धनं येन स तथोक्तः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

(१) कहं तविसामो । पविसामो ।

(२) शकुन्तलां पतिकुलं विसृज्य । शकुन्तलां विसृज्य ।

SAKUNTALA ACT IV.

Hindi Traslation.

चतुर्थ अङ्क का विष्कम्भक।

---:*:---

[पुष्प चुनती हुई दो सखियों का प्रवेश]

अनसूया—यद्यपि गान्धर्व विवाह विधिपूर्वक अनुरूप भर्त्ता की प्राप्ति से शकुन्तला आनन्दसम्पन्न हुई है यह जान कर हृदय को सन्तोष होता है तथापि यह चिन्तनीय है।

प्रियम्वदा—क्यों ?

अनसूया—देखें वह राजर्षि यज्ञ की समाप्ति पर ऋषियों से आज विदा हो अपने नगर को पहुंच कर अन्तः-पुर में प्रविष्ट होने पर यहां के वृत्तान्त को स्मरण करता है वा नहीं।

प्रियस्वदा—निश्चिन्त रहो! ऐसे आचारवान पुरुषों के गुणों में वपरीत्य नहीं हो सकती। न जाने तात काश्यप इस वृत्तान्त को सुन कर क्या करेंगे ?

अनसूया—जहाँ तक मैं जानती हूं यह उनके अनुकूल होगा।

प्रियम्वदा—कैसे ?

अनसूया—गुणवान को ही कन्या देनी चाहिये यह उनका प्रथम सङ्कल्प था। यदि दैव ने ही उसकी पूर्त्ति

करदी तब गुरुजन तो विना परिश्रम के ही कृतार्थ हो गये ।

प्रियम्वदा—(फूलों की टोकरी को देख कर) सखि ! पूजाकर्म्म के लिये पर्य्याप्त फूल चुन लिये हैं ।

अनसूया—परन्तु हमको प्रियसखी शकुन्तला के सौभाग्य देवताओं की भी तो अर्चना करनी होगी ।

प्रियम्वदा—यथार्थ ।

[चुनना आरम्भ करती हैं]

नैपथ्य में ।

हे ! यह मैं हूं ।

अनसूया—(कान लगा कर) यह किसी अतिथि के आगमन की सूचना है ।

प्रियम्वदा—उटज के पास ही शकुन्तला है । (मन में) आज फिर वह हृदय से शून्य है !

अनसूया—बस ! इतने फूल काफ़ी हैं ।

[दोनों चल दिये]

नैपथ्य में ।

शोक ! हे अतिथि की निरादर करने वाली "जिसको तो अनन्यमन से चिन्तन करती हुई मुझ तपस्वी को नहीं पहचानती वह तुझको याद दिलाने पर भी नहीं स्मरण करेगा जैसे कि मद्यप पहले की हुई बात को स्मरण नहीं करता" ॥ १ ॥

प्रियम्वदा—हा शोक ! हा शोक !! कुछ अनिष्ट हो गया । किसी पूजनीय का अपराध हृदयशून्य शकुन्तला ने किया है ।

(ऊपर देख कर) यह कोई साधारण पुरुष नहीं परन्तु शीघ्र कोप करने वाले दुर्वासा महर्षि हैं। वह शाप देकर वेग के साथ दूर्निवार्य्य गति से लौट गए। कौन अग्नि के अतिरिक्त जला सक्ता है ?

अनसूया—जाओ और पैरों पर पड़ कर उनको लौटाओ। जब तक हम अर्घ्य और जल उपस्थित करते हैं।

प्रियम्वदा—अच्छा।

[चले गये]

अनसूया—[शीघ्र चल कर गिरती हुई] हा! शीघ्र चलने के कारण मेरे हाथ से टोकरी गिर पड़ी।

[फूलों को चुनती हैं]

प्रियम्वदा—[प्रविष्ट होकर] सखि ! स्वभाव से टेढे वह किस की विनती सुनते हैं। परन्तु फिर कुछ सदय हो गए।

अनसूया—(आश्चर्य से) कहो क्या हुआ ? उनसे इतना भी बहुत है।

प्रियम्वदा—जब उन्होंने लौटने की इच्छा प्रकट नहीं की तब मैंने कहा कि तप के प्रभाव को न जानती हुई लड़की का यह प्रथम अपराध आप से क्षमा किये जाने योग्य है।

अनसूया—फिर।

प्रियम्वदा—"मेरा वचन अन्यथा नहीं हो सक्ता परन्तु पहचान के आभरण को देख कर शाप की निवृत्ति

होगी ऐसा हम कहते हैं" यह कह कर वह स्वयं लुप्त हो गये ॥

अनसूया—अब हम श्वास लेने में समर्थ हैं। उस राजर्षि ने स्वयं पहचान के निमित्त अपनी नाम खुदी हुई एक अँगूठी शकुन्तला को पहिनाई है। इससे शकुन्तला के ही आधीन शाप की निवृत्ति का उपाय है।

प्रियम्वदा—सखि ! आओ देव कार्य्य को समाप्त करें।

[दोनों चलती हैं]

प्रियम्वदा—(देख कर) हे अनसूया देख। बायें हाथ पर मुख रक्खे हुई प्रियसखी चित्र के समान मालूम पड़ती है। पति की चिन्ता के कारण अपने को भी नहीं जानती फिर अतिथि का क्या कथन।

अनसूया—हे प्रियंवदा ! यह बात हम तुम दोनों ही के मुंह तक रहे। स्वभाव से कोमल शकुन्तला की रक्षा करनी चाहिये (अर्थात् उसको भी इसकी ख़बर न हो)।

प्रियवदा—नवमालिका (चमेली के नये वृक्ष) को गरम जल से अब कौन सींचेगा ?

[दोनों चल दिये]

इति विष्कम्भकः ॥

चतुर्थ अङ्क ।

—:※:—

[सोकर उठे हुए कण्व ऋषि के एक शिष्य का प्रवेश]

शिष्य—तीर्थाटन से लौटे हुए भगवान् काश्यप ने समय का जानने के लिये मुझे आज्ञा दी है। उजाले में जाकर देखता हूँ कितनी रात शेष है। (बाहर जा और देख कर) अहह ! तड़का हो गया। देखो

"एक ओर औषधि के स्वामी अस्ताचल को जा रहे हैं और एक ओर अरुण को आगे किये हुए सूर्य्य प्रकट हो रहे हैं। दो तेजस्वी पदार्थों के समकालीन विपत्ति और अभ्युदय के समान लोगों की दशाओं में परिवर्तन होते हैं" ॥२॥

और भी—

"चन्द्रमा के लोप होने पर वह ही कमलिनी आँखों को आनन्द नहीं देती क्योंकि उसकी शोभा विगत होगई है। अबला जनों के दुःख प्रियतम के परदेश गमन के कारण निःसन्देह अति दुःसह होते हैं" ॥३॥

[जवनिका को उठा कर प्रविष्ट हो]

अनसूया—यद्यपि नगर से विमुख हम लोगों को इसका (लौकिक व्यवहार का) यथार्थ ज्ञान नहीं है तथाऽपि उस राजा ने शकुन्तला के साथ अच्छा व्यवहार नहीं किया।

शिष्य—होम करने के उपस्थित समय की सूचना पहले गुरु को देता हूं ।

अनसूया—उठ कर के भी क्या करूँगी । नित्य के उचित कर्म्मों के करने के लिये भी हाथ पैर नहीं चलते । कामदेव का मनोरथ पूर्ण हुआ कि उस प्रकार के मिथ्या पुरुष में उसने शुद्ध हृदया सखी का विश्वास कराया । या ऋषि दुर्वासा के शाप का यह परिणाम है । अन्यथा वह राजर्षि वैसे बातों को करके भी इतने समय तक पत्र मात्र तक क्यों न भेजता? अब उस अँगूठी को उसके पास हम भेजेंगे । परन्तु दुःख सहन करने वाले तपस्वियों में से किसको इसके लिये कहना चाहिये । यद्यपि यह मान भी लें कि सखी का दोष है तब भी तीर्थाटन से लौटे हुए तात काश्यप को शकुन्तला का दुष्यन्त के साथ विवाह तथा उसका गर्भिणी होना यह मैं नहीं कह सक्ती । ऐसी दशा में हमको क्या करना उचित है ?

प्रियम्वदा—(सहर्ष) सखि ! शीघ्र करो, शीघ्र करो, शकुन्तला के जाने के निमित्त मङ्गलाचार की तय्यारी के लिये ।

अनसूया—यह कैसे ?

प्रियम्वदा—सुनो ! अभी मैं शकुन्तला के पास सुखशयितु (सुख की निद्रा) पूछने गई थी ।

अनसूया—तब फिर ।

प्रियम्वदा—तब तात काश्यप ने लज्जा से नीचे मुँह किए हुए उसे आलिङ्गन कर इस प्रकार अभिनन्दन किया। धूम्र से आकुलित दृष्टि वाले यजमान की आहुति अग्नि में स्वयं ही जा पड़ी। हे पुत्रि! सुशिष्य को दिये गये विद्या के समान तू अशोचनीय हो गई है (अर्थात् तेरे लिये अब चिन्ता नहीं करनी होगी)। आज ही तुझको ऋषियों की रक्षा में पति के पास भेजूँगा।

अनसूया—अच्छा तात काश्यप को किसने यह वृत्तान्त बतलाया।

प्रियम्वदा—अग्निहोत्र गृह में प्रविष्ट होने पर विना शरीर की छन्दोमयी वाणी ने।

अनसूया—(आश्चर्य से) कहो।

प्रियम्वदा—(संस्कृत में) "हे ब्रह्मन्! दुष्यन्त के दिये हुए तेज को पृथिवी के कल्याणार्थ धारण करती हुई पुत्री को अग्निगर्भा शमी के समान जानो" ॥ ४ ॥

अनसूया—(प्रियम्वदा का आलिंगन करके) सखि! मेरे मन की यह बात हुई। परन्तु आज ही शकुन्तला जावेगी यह विचार कर के मैं शोकयुक्त आनन्द अनुभव करती हूँ।

प्रियम्वदा—सखि! हम अपने दुःख को दूर कर लेवेंगे पहले उस दुखिया को सुखी होने दो।

अनसूया—इस ही प्रयोजन के लिये मैं ने देर तक ठहरने वाली केशर के फूलों की माला को उस आम के

वृक्ष की शाखा में लटकने वाले सन्दूक में रख छोड़ा है। इसको हाथ में लेलो। और मैं भी उसके लिये मृगरोचना, तीर्थमृत्तिका, दूर्वा आदि मङ्गल आलेपों को तय्यार करती हूँ।

प्रियम्वदा—ऐसा ही किया जाय।

[अनसूया चली जाती है]

[प्रियम्वदा फूलों की माला को ले लेती है]

नेपथ्य में।

"हे गौतमि ! शारङ्गरव आदि को शकुन्तला के ले जाने के लिये कहो"।

प्रियम्वदा—(कान लगा कर) हे अनसूया ! जल्दी करो हस्तिनापुर जाने वाले ऋषि गण बुलाए जा रहे हैं।

[मङ्गल आलेपों को हाथ में ले प्रविष्ट हो]

अनसूया—सखि ! आओ चलें

[वे दोनों चलती हैं]

प्रियम्वदा—(देख कर) सूर्य्योदय ही शिर से स्नान कर शकुन्तला हाथ में नीवार लिये हुए तापसियों द्वारा अभिनन्दन की जाती हुई यह खड़ी है। चलो उसके पास चलें।

[वहां जाती हैं]

[यथोद्दिष्ट काम के निमित्त आसन पर बैठी हुई शकुन्तला का प्रवेश]

(तापसियों का शकुन्तला के प्रति आशीर्वाद)

एक तापसी—पुत्रि ! भर्त्ता के बहुमान सूचक महादेवी (महिषी) पदवी को प्राप्त हो।

दूसरी—पुत्रि ! तू वीर उत्पन्न करनेवाली हो।

तीसरी—पुत्रि ! तू भर्त्ता से बहु मानित हो।

[आशीर्वाद देकर गौतमी को छोड़ कर सब चली गईं]

दोनों सखियाँ (प्रियम्वदा और अनसूया)—सखि ! तुम्हारा स्नान मङ्गलमय हो।

शकुन्तला—मेरी सखियों को स्वागत। यहाँ पर बैठो।

दोनों—(मङ्गल पात्रों को लिये हुए बैठ कर) सखि ! तय्यार हो जाओ तुम्हें हम मङ्गल आलेप लगायेंगी।

शकुन्तला—यह भी बहुत है। अब सखीजनों द्वारा मेरा मण्डन भी दुर्लभ होगा। (आंसू गिराती है)

दोनों—मङ्गलकाल में तुमको रोना उचित नहीं है।

[आंसुओं को पोंछ कर अलङ्कृत करती हैं]

प्रियम्वदा—आभरण योग्य (तुम्हारा) रूप आश्रम के सुलभ अलङ्कारों से शोभा नहीं पाता।

[सुन्दर भेंट हाथ में लेकर प्रविष्ट हो]

दो ऋषि कुमार—यह आभरण उपस्थित हैं। महारानी को इनसे सज्जित करो।

(सब देख कर विस्मित होतें हैं)

गौतमी—पुत्र नारद ! यह कहाँ से लाये हो।

ऋषि कुमारों में से एक—तात काश्यप के प्रभाव से ।

गौतमी—क्या उनकी इच्छा मात्र का यह परिणाम है ?

दूसरा—नहीं तो। वरन भगवान् काश्यप ने हमें वन के वृक्षों से फूल लाने को कहा था। तब वहाँ

"किसी ने मङ्गल कार्य्य के उचित चन्द्रमा के समान श्वेत दूकूल (रेशमी वस्त्र) को प्रकट किया। किसी ने चरणों में लगाये जाने के योग्य लाक्षारस (महावर) को दिया और अन्य वनदेवताओं ने वृक्षों की नई शाखाओं के सदृश अपने हाथों की कलाईयों को निकाल कर अनेक आभरणों को दिया" ॥५॥

प्रियम्वदा—(शकुन्तला को देख कर) सखि वनदेवताओं के इस सतकार से प्रगट होता है कि तुम राजलक्ष्मी को भोगोगी ।

शकुन्तला—[लज्जित होती है]

ऋषि कुमारों में से एक—गौतम। आओ स्नान से निवृत्त हुए भगवान् काश्यप को वृक्षों के भेंट की सूचना दें ।

दूसरा—अच्छा ।

[दोनों चल दिये]

दोनों सखियाँ—हमने आभरणों को पहले नहीं पहिना है अतः चित्रकर्म्म के ज्ञान के अनुसार ही हम तुमको अलङ्कृत करेंगी ।

शकुन्तला—मैं तुम्हारी निपुणता को जानती हूं ।

[दोनों शकुन्तला को अलङ्कृत करती हैं]

[स्नान से निवृत्त हुए काश्यप का प्रवेश]

काश्यप—"आज शकुन्तला जायगी इस चिन्ता से हृदय व्याकुल, आँसुप्रवाह के रोकने से कण्ठ स्खलितस्वर, तथा दृष्टि चिन्ता के कारण जड़वत है! जब मुझ वनवासी को भी स्नेह के कारण इतनी व्याकुलता है तब लड़की के वियोग के नये दुःख से गृहस्थी कैसे पीड़ित न होते होंगे?" ॥६॥

[आगे चलते हैं]

दोनों सखियाँ—सखि शकुन्तला! मण्डन कार्य्य समाप्त हो गया अब दो रेशमी वस्त्रों को पहनो।

[शकुन्तला उठा कर पहिनती है]

गौतमी—पुत्रि! यह आनन्द के आँसु से परिपूर्ण आँखों से मानो आलिङ्गन करने को तेरे पिता उपस्थित हैं। प्रणाम करो।

शकुन्तला—[आदर पूर्वक] पिता! प्रणाम करती हूं।

काश्यप—"ययाति की स्त्री शर्मिष्ठा के समान भर्त्ता की बहुमता हो और तू भी उनके ही समान पुरु के सदृश चक्रवर्त्ती पुत्र को प्राप्त हो" ॥७॥

गौतमी—भगवन्! यह तो केवल आशीर्वाद ही नहीं परन्तु 'वर' है।

काश्यप—पुत्रि! शीघ्र ही आहुत अग्नियों की परिक्रमा करो।

[सब परिक्रमा करते हैं]

काश्यप—(ऋग्वेद के छन्द में आशीर्वाद देते हैं) "यह वेदी की चारों ओर नियत स्थान वाले, समिधा से युक्त, प्रान्तों में दर्भ बिछे हुए याज्ञिक अग्नि समूह हव्य के सुगन्ध से अनिष्ट को दूर करते हुए तुम को पवित्र करें" ॥८॥ अब प्रस्थान करो (देख कर) तुम्हारे (साथ जाने वाले) शारङ्गरव आदि कहाँ हैं ?

[प्रविष्ट हो]

शिष्य—भगवन् ! हम सब उपस्थित हैं

काश्यप—अपनी बहिन को रास्ता बताओ।

शारङ्गरव—बहिन ! इस ओर से।

[सब चलते हैं]

काश्यप—हे पड़ोसी तपोवन के वृक्ष गण !

"जो तुम को बिना जल पिलाए हुए स्वयं जल पीने की इच्छा कभी नहीं करती थी, जो मण्डनप्रिया हो कर भी स्नेह से तुम्हारे पत्तों को (पुष्पों को वा) नहीं तोड़ती थी, और तुम्हारे फूलने के समय के आदि में जिसका उत्सव होता था, वही शकुन्तला आज पति के गृह जाती है, तुम सब इसके लिये अनुज्ञा करो (अर्थात् इसके जाने के लिये अपनी अनुमति दो)" ॥ ९ ॥

(कोकिलरव सुन करके)

"वनवासी बन्धुगण वृक्षों से जाने की अनुमति को शकुन्तला ने प्राप्त कर लिया। मानो इन्हों ने (वृक्षों

ने) कोकिल के मधुर स्वर द्वारा मेरे वचन का उत्तर दिया है" ॥१०॥

आकाश में ।

"इसके लिये रास्ता शान्त, अनुकूल वायुयुक्त और मङ्गलमय हो। हरे कमलिनी से परिपूर्ण सरोवरों से युक्त, वृक्षों की छाया से सूर्य्य का ताप नियमित, कमल पुष्प के कोमल रजों के समान धूलि वाली और स्थल स्थल पर रम्य दृश्यों से पूर्ण हो" ॥११॥

(सब आश्चर्य्य से सुनते हैं)

गौतमी—पुत्रि ! बन्धुजन के स्नेह से युक्त तपोवन के देवताओं ने तुम्हारे जाने के लिये अनुमति दिया है। इनको प्रणाम करो।

शकुन्तला—(प्रणाम करके एक सखी के पास जाकर) सखि प्रियम्वदा ! आर्य्यपुत्र के दर्शन के निमित्त उत्सुक होने पर भी मेरे पांव कठिनता से आश्रम को छोड़ते हुए आगे बढ़ते हैं।

प्रियम्वदा—तपोवन के वियोग से केवल तुम्हीं पीड़ित नहीं हो। परन्तु तपोवन की भी तुमसे होनेवाले वियोग के कारण समान दशा प्रतीत होती है। "मृगों ने दर्भ के ग्रास को उगल दिया, मोरों ने नाचना बन्द कर दिया और लताएँ पीले पत्तों के गिराने से मानो आँसु बहा रही हैं" ॥१२॥

शकुन्तला—[स्मरण करके] तात ! मैं लताभगिनी वनज्योत्स्ना से विदा हो लूं।

काश्यप—उसके साथ तुम्हारी भगिनीस्नेह को मैं जानता हूं। वह दक्षिण की ओर है।

शकुन्तला—(लता के समीप जाकर) हे वनज्योत्स्ने ! आम्र-वृक्ष का आश्रय ले लेने पर भी इधर की शाखाओं से मेरा आलिङ्गन करो। आज से मैं तुम से दूर रहने वाली हो जाऊँगी।

काश्यप—"जैसा मैंने तुम्हारे निमित्त पहले ही संकल्प किया था तुमने अपने पुण्य के प्रताप से आत्म-सदृश भर्त्ता को प्राप्त किया। और आम के साथ इस नवमालिका की भी सङ्गति हो गई। अब मैं तुझ में और इसमें चिन्ता से रहित हो गया" ॥१३॥

इधर मार्ग पर चलो।

शकुन्तला—(सखियों के प्रति) यह तुम दोनों के हाथ धरो-हर है।

दोनों सखियां—और हमको तुमने किसके हाथ सौंपा। (आंसू गिराती है)

काश्यप—अनसूया ! रोना बस करो। तुम्हीं लोगों को तो शकुन्तला को समझाना चाहिये न ?

[सब चल देते हैं]

शकुन्तला—तात ! यह उटज के समीप फिरने तथा गर्भ के कारण मन्दगति वाली मृगवधू जब सुख से बच्चा दे तब मेरे पास किसी सुखसम्वाद देनवाले को भेजियेगा।

काश्यप—हम इसको नहीं भूलेंगे।

शकुन्तला—(ठहर कर) यह कौन मेरे वस्त्र में लगा हुआ है । (लौटती है) ।

काश्यप—"कुशा के काँटों से छिदे हुए जिसके मुँह में घाव को अच्छा करने वाले इङ्गुदी के तेल को तुमने छोड़ा था वह ही श्यामाक धान्य के मुठ्ठियों से पोषित यह पुत्रकृतक तुम्हारे रास्ते को नहीं छोड़ता है" ॥१४॥

शकुन्तला—पुत्र ! क्यों तुम साथियों का परित्याग करने वाली मेरा अनुसरण करते हो । तुम्हारे जन्म के पश्चात् शीघ्र ही मर जाने वाली माता के बिना भी तुम पले पोसे । अब भी मुझ से अलग होने पर भी तुम्हारी चिन्ता पिता करेंगे । अब लौट जाओ ।

काश्यप—"आँखों के उठ हुए रोमों के व्यापार को रोकने वाली आँसु को धैर्य अवलम्बन कर रोको । इस ऊँच नीच भूविभाग में बिना देखे हुए तुम्हारे पैर अवश्य डगमगायेंगे ॥" १५॥

शारङ्गरव—हे भगवन् ! ऐसा सुना जाता है कि बन्धुजन को जल के किनारे तक पहुचाने जाना चाहिये । यह सरोवर का तट है यहाँ पर हम को आज्ञा देकर आपको लौटना चाहिये ।

काश्यप—इसी से इस क्षीर वृक्ष की छाया में हम विश्राम करेंगे ।

[सब चल कर वहां ठहर जाते हैं]

काश्यप—(स्वयं) महाराज दुष्यन्त के उचित हमको क्या सँदेशा भेजना चाहिये ?

(विचारते हैं)

शकुन्तला—[एक सखी से] सखि ! देखो नलिनी के पत्तों में छिपे हुए अपने सहचर को न देखती हुई चकई चिल्लाती है "मैं बड़े क्लेश में हूँ"

अनसूया—सखि ! ऐसा मत विचार करो "यह भी प्रियतम के विना विषाद के कारण बड़ी प्रतीत होने वाली रात को भी व्यतीत करती है परन्तु वियोग के बड़े दुःख के सहन करने में भी फिर मिलने की आशा ही सहायक होती है ॥"१६॥

काश्यप—हे शारङ्गरव ! शकुन्तला को आगे करके उस राजा को मेरी ओर से यों कहना ।

शारङ्गरव—जो आप आज्ञा करें ।

काश्यप—"तप रूपी धन से पूर्ण हम लोगों का, अपने ऊँचे कुल का, तथा विना वान्धव आदि के उद्योग से साधित तुम्हारे लिये इस (शकुन्तला) के उस स्नेहप्रवृत्ति का अच्छी तरह विचार करके यह तुम्हारे स्त्रियों में सामान्य गौरव के साथ तुम से देखे जाने के योग्य है। इस से अधिक भाग के वश है और वह वधू के बन्धुओं द्वारा प्रार्थनीय नहीं है" ॥१७॥

शारङ्गरव—आपके सन्देश को अच्छी तरह सुन लिया ।

काश्यप—पुत्रि ! अब तुम को उपदेश देना है। यद्यपि हम वनवासी हैं तथापि लौकिक विषयों को भी जानते हैं ।

शारङ्गरव—बुद्धिमानों को कोई बात अज्ञात नहीं होती।

काश्यप—यहाँ से चल कर पतिकुल में प्राप्त हो तुम "बड़ों की सेवा करो और सपत्नी जनों के साथ प्रिय-सखी वृत्ति स्वीकार करो। निरादृत होने पर भी क्रोधवश भर्त्ता के विरोध आचरण कभी मत करो। नौकरों के साथ साधुता से वरतो, और सौभाग्य का गर्व मत करो। इस प्रकार श्रेष्ठ युवतियाँ गृहिणी पद को प्राप्त करती हैं और अन्य विपरीत आचरण करने वाली पतिकुल के लिये दुःखस्वरूप ही होती हैं" ॥१८॥ गौतमी तुम कैसा विचार करती हो।

गौतमी—यह ही सब बधुओं के लिये उपदेश है। पुत्रि ! इस सब को समझ लो।

काश्यप—पुत्रि ! मुझको और सखिओं को आलिङ्गन करो।

शकुन्तला—तात ! क्या प्रियम्वदा इत्यादि लौट जावेंगी ?

काश्यप—पुत्रि ! इनको भी देना होगा। इनका वहाँ जाना उचित नहीं। तुम्हारे साथ गौतमी जावेंगी।

शकुन्तला—(पिता का आलिङ्गन करके) कैसे अब मैं पिता के गोद से अलग हो कर मलयवृक्ष से उखाड़ी हुई चन्दनलता के समान विदेश में जीवन निर्वाह करूँगी ?

काश्यप—पुत्रि ! इतनी क्यों डरती हो ?

"कुलोन भर्त्ता के श्लाघ्यनीय गृहिणी पद पर स्थित, उनके ऐश्वर्य्यशाली महान कार्य्यों के सम्पादन

करने के लिये प्रति क्षण में व्याकुल हो, शीघ्र ही पूर्व दिशा के समान सूर्य्य जैसे पुत्र को उत्पन्न कर, मेरे वियोग से उत्पन्न होने वाले शोक को तू, हे पुत्रि ! न अनुभव कर सकेगी" ॥ १९ ॥

काश्यप—जो मैं इच्छा करता हूं वह तुम्हारे लिये हो ।

[शकुन्तला पिता के पैरों पर गिरती है]

शकुन्तला—(सखियों के पास जा कर) तुम दोनों हमको आलिङ्गन करो ।

दोनों सखियाँ—(आलिङ्गन करके) सखि ! कदाचित यदि वह राजा पहचानने में विलम्ब करे तो उनको उन्हीं की नाम खुदी हुई अँगूठी दिखलाना ।

शकुन्तला—तुम्हारे इस संदेश से डरती हूं ।

दोनों—मत डरो । स्नेह से अनिष्ट की आशङ्का होती ही है ।

शारङ्गरव—दूसरा पहर हो गया (अर्थात् सूर्य्य दूसरे पहर में चढ़ आये) आप जल्दी करें ।

शकुन्तला—(आश्रम की ओर मुंह करके) पिता ! तपोवन को फिर कब देखूँगी ?

काश्यप—सुनो !

"चतुर्दिग सागरान्त पृथ्वी के ईश की चिरकाल तक पत्नी रह कर, शत्रुरहित पुत्र दौष्यन्ति को गृहस्थाश्रम में प्रविष्ट करा तथा पतिद्वारा कुटुम्ब का भार उसको सौंप भर्त्ता के साथ इस शान्त आश्रम में तू फिर आवेगी" ॥२०॥

गौतमी—पुत्रि ! तुम्हारे जाने का समय निकला जा रहा है। पिता को लौट जाने दो। अथवा यहां फिर ऐसी बातें करती रहेगी। आप ही लौट जावें।

काश्यप—पुत्रि ! अब तपश्चरण के लिये देरी हो रही है।

शकुन्तला—(फिर पिता का आलिङ्गन करके) तात का शरीर तपस्या से पीड़ित है। इस लिये मेरे लिये आप बहुत चिन्ता न करें।

काश्यप—(सांस भर कर) "पुत्रि ! तुम्हारे लगाये हुए बलि के योग्य नीवार के कियारियों को आश्रम के द्वार पर उगे हुए देख कर तुम्हारे लिये हमारा शोक कैसे दूर होगा" ॥२१॥ अच्छा जाओ तुम्हारा मार्ग मङ्गल-मय हो।

[अनुयायियों के साथ शकुन्तला चली जाती है]

दोनों सखियाँ—(शकुन्तला को देख कर) हा शोक ! वनवृक्षों से शकुन्तला छिप गई।

काश्यप—(सांस भर कर) हे अनसूया। तुम्हारी सहधर्म्म-चारिणी चली गई। शोक को हटा कर अब मेरे साथ चलो ?

[चल दिये]

दोनों—हे तात ! शकुन्तला से रहित मानो शून्य तपोवन में हम प्रवेश करते हैं।

काश्यप—स्नेह की प्रवृत्ति से ऐसा ही दिखाई पड़ता है। (विचार कर और कुछ चल के) हा ! शकुन्तला

को देकर अब मैं स्वस्थ्य हुआ। क्योंकि "कन्या दूसरे ही का धन है। उसको आज उसके पति के पास भेज कर मेरा अन्तरात्मा अत्यन्त प्रफुल्ल हुआ है मानो मैंने किसी के रक्खे हुए धन को लौटा दिया" ॥ २२ ॥

इति चतुर्थोऽङ्कः ॥

——:*:——

PRELUDE TO ACT IV.

SCENE—*The Garden of the Hermitage.*

Enter PRIYAMVADA *and* ANASUYA *in the act of gathering flowers.*

Anasuya—O Priyamvada! Although my heart rejoices with the thought that Sakuntala has become quite happy on being united to a husband worthy of her in every respect by the *Gandharva* form of marriage, nevertheless there is still some cause for anxiety.

Priyamvada—How so?

Anasuya—It is a question whether the *Rajarshi* (a king who is a sage as well) being gratefully dismissed by the hermits at the end of the sacrifice, on entering his town, would remember the events of this place in the society of his royal consorts.

Priyamvada—Be at ease (on that score). Such noble characters as these do not become opposed in their qualities. I (for myself) do not know what father will do on hearing this news?

Anasuya—So for as I know it will meet his approval.

Priyamvada—How then?

Anasuya—It was the first purpose of his heart that the maiden should be given to some worthy person; and as heaven itself has

accomplished this object, his wishes have been realised without any trouble.

Priyamvada—(*Looking at the flower basket*) Friend, we have gathered flowers enough for the sacred offering.

Anasuya—But is not the guardian-diety of Sakuntala to be propitiated ?

Priyamvada—In all propriety.

[*They continue gatrering.*

[Behind the scenes].

It is I, ho there !

Anasuya—(*Listenning*) Friend, it seems to be an announcement (of his arrival) by a guest.

Priyamvada—Surely Sakuntala is not absent from the cottage. (*Aside*) Today again her heart is absent.

Anasuya—Well, enough with so much flowers.

[*They start.*

[Behind the scenes].

Wœ to thee, maiden, disrespectful to a guest ! " That (man) of whom thinking with uninterrupted mind thou dost not recognize me, rich in penance, and standing (before thee), shall not recall thee to memory even though reminded ; just as a drunkard can not recall the speech made by him previously."

Priyamvada—Alas ! Alas ! Something only unpleasant has occured. Sakuntala, being absent in mind, has committed an offence against some person entitled to rever-

ence. (*Looking on in the front*) Oh ! Not against some ordinary person! He is the great Rishi *Durvasas*, easily provoked to anger. After pronouncing the curse he has turned back with a step tremulous, bounding and difficult to be checked. What except fire can consume ?

Anasuya—Go and bowing down at his feet persuade him to return, while I prepare here a propitiatory offering and water.

Priyamvada—I will.

[*Goes away.*

Anasuya—*Advancing hastily a few steps and stumbling*) Alas ! on account of being in a hurry my foot has slipped. The basket of flowers has fallen from my hand.

[*She acts the gathering of flowers.*

Priyamvada— [*Re-entering.*

Whose persuasion will such a naturally crooked person accept? However, he is somewhat mollified.

Anasuya—(*Smiling*) Even this was much for him. Say on.

Priyamvada—When he refused to turn back I implored him thus : 'Lord, considering (it is) the first time, this one offence of the daughter who is unaware of the power of (your) penance, deserves to be pardoned by your reverence.'

Anasuya—What next.

Priyamvada—" My word must not be otherwise (*i. e.* remain uneffective) but at the sight of some jewel of recognition, the curse shall disappear." So saying he disappeared.

Anasuya—Oh ! then we can breathe again ; for that sage of a king, himself, at his departure fastened on Sakuntala's finger, as a taken of remembrance, a ring on which his own name was engraved. In that Sakuntala would be possessed of a remedy (for her calamity) at her own command.

Priyamvada—Friend ! Let us first finish our worship.

[*They walk away*.

Priyamvada— [*Looking off the stage*.

Anasuya ! See then. Our dear friend, her face resting on her left hand, appears (motionless) as if she were in a picture. Her mind being solely obsorbed in thinking of her husband, she can pay no attention to herself, much less to a guest.

Anasuya—Priyamvada ! Let this affair remain in the mouth of us two only. Our dear friend being of a delicate nature must be spared (*i. e* , she must not be told about this imprecation, lest her feelings be so hurt that her delicate nature be injured.) '

Priyamvada—Who would water now the tender jasmine with hot water ?

THE PRELUDE ENDS.

ACT IV.

SCENE—*The Neighbourhood of the Hermitage.*
Enter one of Kanwa's pupils just arisen from sleep.

Pupil—I have been ordered by his reverence Kasyapa who has just returned from his pilgrimage to find out the time of day. Having gone out in the open air, I will now see how much of the night remains. (*Turning around and looking about*) Oh, the dawn has broken; and so

"On the one side, the lord of herbs (*i. e.*, the moon) descends to the peak of the western mountain (for setting down); on the other there appears the sun preceded by the *Aruna i e.*, the dawn. Like the contemporaneous setting and rising of these two luminaries, human beings are regulated in the vicissitudes of fortune."

Again "On the setting down of the moon, that very lotus, whose beauty becomes a matter of remembrance, does not please my eyes. Doubtless the pain of the weaker sex caused by the going out of her lover is extremely unbearable."

Anasuya— [*Entering by removing the curtain.*

Little as I (forester) know of the ways of the world, I cannot help thinking that the king (Dushyanta) has not behaved properly towards Sakuntala.

Pupil—Well, I must let my revered preceptor know that it is time to perform *Agnihotra*, *i. e.*, offer oblations to the sacred fire.

Anasuya—Although I am wide awake, yet what shall I do ? My hands do not move freely for doing even the necessities. Love will now have its purpose by whom our innocent friend has been made to confide in such an untruthful (perfidious) man. Or rather it is the effect of the curse of Durvasas otherwise how that sage-king, having made those promises, has not sent even a letter for such a long time Then should I send him the ring, the token of recognition ? But who among these ascetics inured to hardship, can be asked (to be the bearer of it). Even though I were convinced that Sakuntala was blamable, I should not make it known to father Kanwa that Sakuntala is married to Dushyanta and pregnant. This being the case what should be done by us ?

Priyamvada—(*Entering*).

Priyamvada—(*With joy*) Friend ! Make haste ! Make haste to make preparations for the departure of Sakuntala.

Anasuya—Friend what does it mean ?

Priyamvada—Hear me. Just now I had been to Sakuntala to inquire whether she had a good sleep.

Anasuya—What next ?

Priyamvada—Father Kanwa, himself, having embraced Sakuntala who looked downwards on account of shame, thus congratulated her—"Through good luck, the oblation of even the sarificer, whose eyes were bedimmed on account of smoke, fell itself into (the very centre of) the fire. Child! Thou, like knowledge imparted to a good pupil, hast ceased to be a source of anxiety. Even today I shall send thee protected by the sages (*rishis*) to thy husband."

Anasuya—Who told the revered Kasyapa this event?

Priyamvada—By the bodiless metrical Speech herself on entering the *Agnihotra* room (*i.e.*, fire sanctuary).

Anasuya—(*With wonder*) Please repeat it.

Priyamvada—(In Sanscrit). "O Brahman! Know that thy girl, holding the light put by Dushyanta for the good of the world, is like the *Sami* wood holding the fire."

Anasuya—(*Embracing Priyamvada*). Friend! That is my delight. But when I think, that Sakuntala would be taken away today, I feel a satisfaction mingled with anxiety.

Priyamvada—Friend! We shall remove our anxiety. Let that poor (girl) be happy.

Anasuya—For that very reason I have deposited a *beautiful garland of kesara* flowers, capabale of being kept fresh for the intervening period, in a cocoanut box, and sus-

pended it on a bough of yonder mango-tree. Be good enough to put it on (my) hand (*i e.*, take it down and give it to me) while I compound auspicious unguents, composed of *mrigrochana*, holy earth and *durba* sprouts.

Primyamvada—Very well.

Anasuya—(*Exit*).

Priyamvada—(*Takes down the flowers.*)

[*Behind the scenes*].

O Gautami, bid Sarangrava and others (hold themselves ready to) escort Sakuntala

Priyamvada—(*Giving ears*) O Anasuya! Make haste, make haste. These *rishis* who are to go to Hastinapur are being called out.

[*Re-entering with the perfumed unguents in her hands*].

Anasuya—Friend, here I am ready to go with you.

[*They walk away.*

Priyamvada—(*Looking around*). There stands Sakuntala having bathed at the earliest sunrise with head—(*or whose locks are washed and combed*), and she is being congratulated and invoked blessings on her head by the women of the hermitage who present her with wedding gifts and offerings of consecrated wild rice. We approach her.

[*They approach.*

SAKUNTALA *is seen seated with the hermit women surrounding her, occupied in the manner described below.*

[*To* SAKUNTALA.

First woman—May'st thou get the title of the chief-queen, expressive of great honour by thy husband !

Second woman—Child ! May'st thou be the mother of a hero !

Third woman—Child! May'st thou be much honoured by thy husband.

[*After giving their benedictions all go away save* Gautami].

The two friends—(*Going near*) Friend ! May thy bath be auspicious !

Sakuntala—Welcome to my friends. Sit down here.

Both—(*Taking the baskets containing the bridal decorations and sitting down by* Sakuntala.) Friend ! Be ready ; for we will apply to you these perfumed unguents.

Sakuntala—I should regard it much: for now it will be difficult for me to be dressed again by my friends.

[*Sheds tears.*

Both—Friend ! It is not proper for you to weep at an auspicious occasion.

[*Wiping away the tears they begin to dress her.*

Priyamvada—Alas ! these simple ornaments, easily procurable in the hermitage, do not set off your beauty as it deserves.

Two young hermits—(*Entering with costly presents.*) These are the ornaments. Please adorn the queen.

[*All look at them with astonishment.*

Gautami—Child Narad ! Whence come these ?

First hermit—By the glory of father Kanwa.

Gautami—Did he create them by the power of his own mind ?

Second hermit—Certainly not. Hear me. His reverence Kanwa ordered us to collect flowers for Sakuntala from the forest trees (and we had been to the forest for that object) and then " By a certain tree, wove silk, white as the moon and indicative of good fortune, was made to appear; by another, juice of lac ready for the use of (being applied to) the feet was exuded ; by others, ornaments were presented with the hands (lit. palms) of wood-nymphs stretched out as far as the wrist, emulating the first sprouting of the yonng shoots of those trees.."

Priyamvada—(*Looking at Sakuntala*). By this favour royal fortune is indicated to be (always) enjoyed by you in the house of (your) husband.

[Sakuntala *looks ashamed.*

First hermit—Come Gautami! Let us inform Kanwa, who has just finished his ablutions, of the favour shown by the wood.

Second hermit—Very well.

[*Exeunt.*

[PRIYAMVADA AND ANASUYA.]

THE TWO FRIENDS—We (these persons) are uuused to ornaments, so we must arrange the ornaments on thy limbs according to our knowledge of the art of painting (*i.e.*, dispose of the ornaments as we have seen them in a picture).

Sakuntala—I know your skill.

[*They begin to dress her*.]

Enter Kanwa *having just finished his ablution*.]

Kanwa—" ' Today will Sakuntala go away ' at this (thought) my heart is smitten with anxiety ; my voice (lit. throat) is agitated on account of suspressing the flow of tears; my sight is paralysed by anxious thought, so great, indeed, through affection, is the infatuation even of me a hermit, how (much more) then householders should not be afflicted by new pangs of separation from their daughters ? "

[*Advances towards* Sakuntala.]

The two friends—Dear Sakuntala, thy decoration is complete. Now do thou put on the pair of wove-silk.

[Sakuntala *rises and puts them on*.]

Gautami—Here stands closeby thy spiritual father as if (already) embracing thee with an eye over-flowing with joy. Do him reverence.

Saknntatala—(*Modestly*) Father ! I salute you.

Kanwa—" Daughter ! Be thou highly honoured of thy husband as was Sarmishtha of Yayati.

Do thou also obtain a son, a sovereign monarch, as she (obtained) Puru."

Gautami—Lord ! This is actually a boon (granted) and not a (mere) benediction.

Kanwa—" O my child ! This way. Do thou at once go round the sacrificial fires.

(*They all go round.*)

[*Utters a benedictory verse in the metre of the Rig-veda.*

Kanwa—" Let these sacrificial fires, whose places are fixed around the altar, being fed with (sacred) wood and having *Darbha* (*kusa*) grass strewed all around the border (of the altar) and destroying sin by the perfume of the oblations, purify thee." Now (my daughter) set out on thy journey. [*Looking about*] Where are thy attendants, Sarangrava and others ?

Pupil—(*Entering*) Here we are, my lord.

Kanwa—Lead the way for thy sister.

[*All move away.*]

Sarangrava—This way, Sir.

Kanwa—Listen ! Listen ! Ye neighbouring trees of the hermitage,

" She who never attempts to drink water first when you have not drank and who, although fond of decoration, never plucks a blossom out of affection for you; whose festival is at the season of the first appearance of your bloom; that same

Sakuntala now departs to the house of her husband. (You) all dismiss her affectionately."

[*Acting as if he heard the note of a cuckoo.*

" Here is Sakuntala permitted to depart by the trees, the forests kinsfolk, for a song to this effect, warbled by the cuckoo, has been employed by them as an answer."

IN THE AIR.

" May her path be pleasantly diversified (*i. e.*, pleasant at intervals) by lakes (that are) green on account of lotus-beds, (may it have) the heat of the sun's rays moderated by *shali* trees, (may) its dust be soft like the pollen of a lotus and (may) it be cheered by gentle and favourable breezes and be (altogether) prosperous."

Gautami—Daughter ! the nymphs of the wood, who are dear to thee as thy kinsfolk, dismiss thee with affection. Bow to them.

(*Bowing respectfully and walking.*)

Sakuntala—(*Aside to her friend*) Dear Priyaṃvada ! Eager as I am to see my husband once more yet now my feet move with difficulty: for I am quitting for ever the home of my girlhood.

Priyamvada—You are not the only one, dear, to feel the bitterness. One may observe the

same (troubled) condition of the penance grove as well, as [the time of] separation from thee approaches.
"The dear let fall the mouth, piece of *Darbha* (grass), the peacocks cease their dancing and the creepers as they cast off their pale leaves appear to shed tears."

[*Recollecting*.

Sakuntala—Father, I will bid fare-well to my tendril-sister, the light of the grove.

Kanwa—I know thy sisterly affection for it. Here it is on thy right.

[*Approaching the jasmine*.

Sakuntala—(Dear) Jasmine (lit. light of the grove), though united with the mango-tree, embrace me with (thy) branches, turned in this direction. For I shall be living at a distance from thee henceforth.

Kanwa—" Thou by (thy) merits hast obtained a husband suited to thyself, just as formerly determined upon by me on thy account. This young Jasmine (creeper) has united itself with the mango tree. Now (therefore) I am free from anxietly for it and for thee." Proceed on thy journey hence.

Sakuntala— [*To her friends*.

Dear ! This (creeper) is (entrusted) as a keepsake in the hands of you two.

The friends—Into whose hands are we committed (by you) ?

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

[*Bursts into tears.*

Kanwa—Dear Anasuya ! Enough of weeping. Surely Sakuntala should be cheered by you ? (*i.e.*, you are the very persons who should console your friend).

[*All move on.*

Sakuntala—Father ! When this dear, living in the neighbourhood of the hermitage and slow (in her movements) on account of her young in the womb, has happily brought forth, kindly send some one to me to announce the agreeable news.

Kanwa—We shall never forget this.

Sakuntala—What can this be fastened to my dress ?

(*Feeling herself drawn back*).

Kanwa—My daughter,

"That same fawn, that adopted child, tenderly reared with handfulls of Syamaka-grains, and on whose mouth once, it being pricked by the sharp points of the *kusa* grass, sore-healing oil of *Ingudi* plants was sprinkled by thee, would not forsake thy footsteps."

Sakuntala—Child ! Why dost thou follow me who is abandoning her companions ? Thou wast reared by me when deprived of thy mother after she had brought thee forth, but now being separated from me, my father will take care of thee. Go back.

[*Moves on weeping.*

Kanwa—' By patience make the tears cease to stick to thy upturned eye-lashes, which obs-

truct the latter's free-action. Otherwise in this path where the undulations of the ground are not perceptible, thy footsteps must certainly be uneven.'

Sarangrava—Lord ? 'The sacred precept says, 'A friend should be escorted as far as the water's brink ! This, then, is the bank of a lake. Here after giving instructions be pleased to return.

Kanwa—And, therefore, let us tarry for a moment under the shade of this fig tree.

[*All do so.*

Kanwa—(*To himself*). What would be the most appropriate message to be sent by us to His Majesty King Dushyanta.

[*Reflects.*

Sakuntala—(*Aside to Anasuya*). Friend, see ! The poor female Chakravaka, not perceiving her dear mate hidden by the lotus leaves, calls (him) thus 'Hard is the lot I suffer.'

Anasuya—Friend, say not so.

"Even she, without her beloved, passes away the night on account of sorrow. Expectation (of reunion) makes the pain of separation, however severe, bearable.

Kanwa—Sarangrava ! Having placed Sakuntala in front, you should deliver him this message from me.

Sarangrava—As you order, my Lord.

Kanwa—" Having well considered our high penance, the exalted family of thyself and that (free)

flow of affection of this (maiden) towards thee, not in any way brought about by relatives, she deserves to be regarded by thee as (one) amongst (thy) wives, after having been raised to an equal rank with them. Beyond this depends on fate and should not be asked for by a wife's relations.

Sarangrava—I have committed to memory this message.

Kanwa—My daughter, now a few words of advice for thee. Although we live in a forest, yet we know enough of wordly affairs.

Sarangrava—No, indeed ! There is no subject with which the wise are not conversant.

Kanwa—(My daughter !) When thou reachest thy husband's family " Pay respectful attention to thy superiors and act the part of a dear friend towards (thy) fellow-wives. Even though treated harshly by (thy) husband, do not show out of anger a refractory spirit. Be ever courteous towards thy attendants and never be puffed up in prosperity. In this manner young-women attain the title of a housewife and those of an opposite character are banes of a family." What thinks Gautami of this ?

Gautami—This is the counsel for every wife. Treasure this up in thy heart, my daughter !

Kanwa—My daughter! Embrace me and thy friends.

Sakuntala—Father ! Must Priyamvada and the other really return with you ?

Kanwa—Yes, my child. They, too, must be given (in marriage). It would not be proper for them to go there. But Gautami will go with thee.

Sakuntala—(*Embracing his father*) How now, removed from my foster-father's side, like a tendril of the Sandal tree, uprooted from the *Malaya* mountain, shall I support life in a strange place ?

Kanwa—My daughter ? Why should thou fear thus ? " Placed in the honourable position of a wife to a nobly born husband, incessantly distracted with his affairs, high on account of his dignity, and shortly after giving birth to a pure son, just as the East (gives birth to) the Sun, thou would not think, daughter, of the sorrow produced by separation from me."

[*Sakuntala falls at the feet of his father.*

Kanwa—May all my hopes of thee be realized.

Sakuntala—(*Approaching her friends*) Both of you embrace me together.

Friends—(*Doing as asked*). Friend ! If the king, by chance, be slow in recognizing you, you have only to show him this ring, on which his own name is engraved.

Sakuntala—The bare thought of it makes me tremble.

Sarangrava—Lady ! Please make haste. The sun has ascended to another division (of the day). (*A division=one eighth of the*

sun's diurnal revolution or three hours).

Sakuntala—(*Looking towards the hermitage*) Father! When shall I be able to see this penance-grove again ?

Kanwa—Here me, "Having been for a long time the follow-wife of the Earth, bounded on all sides by water, and entrusting the rival-less son Daushyanti (the son of Dushyant) with the cares of the government and family, through thy husband, thou shalt again set foot on this tranquil hermitage."

Gautami—Child ! The time for your journey is passing away. Let thy father return. Or even for a long time she would go on talking like this, let your reverence return.

Kanva—My daughter ! My religious duties are interrupted (by this detention).

Sakuntala—(*Again embracing*) (Father) ! Thy frame is much enfeebled by penitential exercises, therefore, do not sorrow on my account beyond measure.

Kanwa—(*Sighing*) " How, my child, will my grief for thee, on looking at the rice crop, fit for oblation and formerly planted by thee, german minating at the door of the cottage, be relieved."

Go, may thy journey be prosperous.

[*Exit* SAKUNTALA *and her escorts*.

Friends—(*Gazing after Sakuutala*) Alas ! Alas ! Sakuntala is hidden by the forest trees.

Kanwa—(*Sighing*) Anasuya, your sister has departed. Moderate your grief and follow me back to the hermitage.

Both—Father ! How can we return to the penance-grove which is a desert without Sakuntala ?

Kanwa—Affection views it thus [*walking pensively on*]. As for me, I am quite surprised at myself. Now that I have dismissed Sakuntala to her husband's house, I am free from anxiety. For

"Certainly a girl is another's property and having sent her today to her husband, my conscience has become quite free, as if I have restored a deposit."

[*Exeunt.*

THE END.

NOTES ON THE ABHIJNAN SAKUNTALAM.

ACT IV.

THE PRELUDE.

विष्कम्भक—

विष्कम्भक—The fourth Act opens with a *Vishkambhaka* which is defined thus :—

वृतवर्तिष्यमाणानाङ्कथांशानाम् प्रदर्शकः ।
संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भः आदावङ्कस्य दर्शतः ॥

The *Vishkambha* or *Vishkambhaka* is an introductory monologue or dialogue so called from its concisely compressing (*Vi-shkambha*) into a short space an account of those subordinate parts of the plot not enacted before the audience, a knowlege of which is essential to the comprehending of the remainder of the play. It may occur at the beginning of any Act, even of the first, immediately after the *Prastavana*.

2. **गान्धर्व्वेण विवाहविधना**—According to the *Gandharva* form of marriage. Cf.

दुष्यन्त उवाच । अष्टावेव समासेन विवाहा धर्मतः स्मृताः ।
ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः ॥
गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमः स्मृतः ।
तेषां धर्म्मान् यथापूर्वम् मनुः स्वयम्भुवोऽब्रवीत ॥

प्रशस्तांश्चतुरःपूर्वान् ब्राह्मणस्योपधारय ।
षडानुपूर्व्या क्षत्रस्य विद्धि धर्म्यानिनिन्दिते ॥
राज्ञान्तु राक्षसोऽप्युक्तो विट्शूद्रेष्वासुरः स्मृतः ।
पञ्चानां तु त्रयो धर्म्मा अधर्म्मौ द्वौ स्मृताविह ॥

—The *Mahabharata* Adi. Parb. Ch. 73. Vs. 8 to 11.

There are eight forms of marriage as described in the *Manu* and given above in a quotation from the *Mahabharta*. The *Gandharva* form of marriage is the sixth and a *Kashattriya* is authorised to marry in this form, nay, in the words of the great *rishi* Kanwa himself—

क्षत्रियस्य हि गान्धर्वो विवाहः श्रेष्ठ उच्यते ।
सकामायाः सकामेन निर्मंत्रो रहसि स्मृतः ॥

—The *Mahabharata*, Adi Parb Ch. 73. Sloka *27*.

"Indeed the *Gandharva* marriage with the mutual desire of the parties and without the recitation of the *Mantras* is the best mode for a Kshattriya."

3. **नेपथ्य**—Behind the scenes or rather screen. The Hindus never indulged in very eleborate stage-preparations. There were a **नेपथ्य** behind the screen, and the stage itself called the **रङ्गभूमि** ।

4. **महर्षि दुर्वासाः**—A saint or *muni* represented by the Hindu poets as exclusively choleric and inexorably severe. The *Puranas* contain repeated account of the terrible effects of his imprecations, the slightest offence being deserving of the most fearful

punishment. The *Mahabharata* does not mention the imprecation of this choleric sage on Sakuntala. It seems to have been an invention by Kalidas.

अर्घ्योदकम्—Propitiatory offerings. Water for washing the feet is one of the first things invariably provided for a guest. If the guest were a Brahman or a man of rank, a respectful offering (अर्घ्य) of rice, fruit and flowers, was next presented. These rites of hospitality formerly seem to have been strictly in force. The observance of them ranks as one of the five great sacraments and in ancient times no punishment was thought too severe for one who violated them.

THE ACT.

5. **तत्र भवता काश्यपेन**—The great sage Kanwa was a descendant of Kasyapa, whom the Hindus consider to have been the father of the inferior gods, demons, men, fish, reptiles and all animals, by his twelve wives. Kanwa was the chief of a number of devotees or hermits who had constructed a hermitage on the banks of the river *Malini* and surrounded it with gardens and groves where penitential rites were performed.

6. **प्रवासादुपावृत्तेन**—The great sage Kanwa had gone to Soma-Tirtha, [Compare **दैवमस्याः प्रतिकूलं शमयितुम् सोमतीर्थं गतः (कुलपतिः)**—*Act I*] whence he has just returned. It was a place of pilgrimage in the

west of India on the coast of Gujrat, near the temple of Somanath. These places of pilgrimage were generally fixed on the banks of some sacred stream or in the vicinifty of some holy spring. The word तीर्थ derived from the Sanscirit root तॄ to cross means some efficacious place either for the washing away of sin or extrication from some adverse destiny.

7. अस्तशिखरम्—*Asta* is the name for the mountain in the west, behind which according to the *Puranas* the sun and the moon are supposed to set, and *Udaya* is the name of that over which they are supposed to rise.

8. ओषधि—It is described as फलपाकान्ता *i. e.*, dying after the ripening of the fruit. *Manu I.* 42. The moon is called ओषधीपति (lord of medicinal plants), being supposed to exercise some influence over the growth of such plants.

9. अर्क—It is a name of the sun. He is represented as seated in a chariot drawn by seven horses preceded by a lovely youth without legs who acts as his charioteer and is called अरुण (Dawn). Cf. "सप्त त्वा रथे हरितो वहन्ति देव सूर्य्य !"—The *Rigveda*.

10. कुमुद्वती—Night-loving lotus. Some species of the lotus open their petals during the night and close them during the day, whence the moon is

often called कुमुद्वन्धु—the lover or friend of the lotuses.

11. पावक—Sacred fire. Cf. गुरुग्निर्द्विजातीनाम् —In the time of the ancient Aryans, the sacred fire was invariably preserved and worshipped by every twice-born.

12. अग्निगर्भाम् शमीमिव—As the *Sami* wood holds in its interior the mystic fire. The legend is that the goddess *Parvati* (wife of Siva) being one day under the influence of love, reposed on a trunk of this tree, whereby a sympathetic warmth was generated in the pith or interior of the wood, which ever-after broke into a sacred flame on the slightest friction.

13. तनया—Daughter. There are three kinds of daughters according to the *Dharmasastras*, *viz*., the maker of the body, the protector of life, and the giver of food. Vide the *Mahabharata* Ch. 72. Sloka 15—

शरीरकृत प्राणदाता यस्य चान्नानि भुञ्जते ।
क्रमेणैते त्रयोप्युक्ताः पितरो धर्म्मशासने ॥

Kanwa was the foster-father of Sakuntala who named her so because he found her surrounded by *Sakuntas* (birds).

निर्ज्जने तु वने यस्यमाच्छकुन्तैः परिवारिता ।
शकुन्तलेति नामस्याः कृतं चापि ततो मया ॥

(*Ibid*, Sloka 16).

14. **दुष्यन्त**—Dusyanta, the hero of the drama, according to ancient legends, was one of the descendants of the Moon *or belonged to the lunar dynasty of the Indian Princes*. Puru, his most celebrated ancestor, was sixth in descent from the Moon's son Budha, who married a daughter of the good king Satyavrata. Dushyanta had been once out on deer-shooting and arriving by chance at the hermitage of the great sage Kanwa, married in his absence the sage's foster-child Sakuntala. The result of this union was Bharata from whom India is still called Bhârata Varsha. Dushyanta was the ancestor of the Kurus and the Pandus between whom the great war of the *Mahabharata* took place.

15. **हस्तिनापुर**—The ancient Delhi. It was situated on the Ganges and was the capital of Dusyanta. Its site is about fifty miles from the modern Delhi which is on the Jamna.

16. **मङ्गलसमालम्भनानि**—*Samalambhana* is the act of smearing the body with coloured perfumes, such as saffron, sandal, &c. The plural is here used for the unguents, which are said to be **मङ्गल** (auspicious.)

17. **गौतमी**—The name of the matron of the female portion of the congregation of hermits who lived under Kanwa. Every association of religious

devotees seems to have included some women as well, presided over by an elderly and venerable matron.

18. शिखामज्जिता—Some editions read शिखामार्जिता—Literally it means "having her top-knot combed and cleaned." शिखामज्जिता=शिरस्स्नातः 'Having bathed with the head.'

19. ययातेरिव शर्मिष्ठा—As Sarmishthá of Yáyati. Sarmishtha was the daughter of Vrisha-parvan, king of *asuras* or demons, and wife of Yayati, son of Nahusha, one of the princes of the Lunar race and the ancestor of Dushyanta.

20. ऋक्छन्दसा—In the metre of a Rik. A stanza of a *sukta* of the Rig-Veda is called a Rik. अस्य वृत्तस्य वेदोक्ताशीर्वादसदृशत्वम् अग्निप्रयुक्तवादिबोद्धव्यम्—The similarity between the following *Sloka* and a Rik lies in the fact that both of them are addressed to fire and in a similar metre. The verse itself does not occur in the Rigveda but the metre is Vedic. Kalidasa seems to have used it as an imitation of Vedic poetry.

21. क्लृप्तधिष्ण्याः—रचिताधिष्ठानाः—'Having places fixed for them.' At an altar, the fires severally termed आहवनीय, मारजालीय, गार्हपत्य and आग्नीध्रीय were lighted at the four cardinal points—east, west, north, and south, and *kusa* grass was scattered around each re.

22. वनज्योत्स्ना—The light of the grove. It refers to the *Nava-malika* or young-jasmine creeper mentioned at the end of the *Vishkambhaka*.

23. निवेश्य—It may mean विवाह्य aswell. Monier Williams translates निविश in this sense and supports himself from the *Mahabharata*.

24. अर्थोहि कन्या,परकीय एव—A daughter is certainly another's charge. The giving of a daughter to the would-be bride groom in the presence of the sacred fire forms the essential element of a Hindu marriage. In the case of Sakuntala although there was no ceremonial giving as she was married by the *Gandharava* from yet it was implied and she must be sent to her husband. And as the giving of a daughter is enjoined as a duty on the father, Kanwa feels himself intensely relieved on sending away Sakuntala to Dushyanta.

THE END.